
PSIXOLOGİYA JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2014 №2

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Safronova H.B.

Применение математических методов для анализа и обработки факторов, характеризующих психологические познавательные процессы 3

Kerimova B.M.

История проблемы глобализации 12

Xəlilov H.Ə.

Yaşlılıq dövründə ageizm problemi 23

Salmanova S.F.

Qaçqınların psixoloji reabilitasiyası probleminə müxtəlif yanaşmalar 31

Əlixanova G.H.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda mənlilik şüurunun inkişafında ailənin rolu ..41

Əsədov N.V.

Dispetçer-pilot radioəlaqələrində yaranan səhvlər və onların aradan qaldırılması üçün tövsiyələr 50

Nəhmətova Ü.A.

Röyanın psixoloji xarakteristikası.....56

Allahverdiyeva G.Ə.

Qloballaşma şəraitində tolerantlıq və onun təzahür xüsusiyyətləri.....62

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Qəhrəmanova Q.N.

İdarəetmədə gender xüsusiyyətlərinin rolu.....70

Babayeva P.S.

Fərdi davranışda sosial normaların rolu və deviant davranış 79

HÜQUQ PSIXOLOGİYASI

Vəliyeva Y.Ə., Əhmədova E.Ə.

Cinayətkarlar arasında psixi anomaliyaların strukturu 85

Aslanova G.M.

Müasir psixososial cinayi davranış nəzəriyyələrinin təhlili 97

TİBBİ PSIXOLOGİYA

Nəbiyeva A.S.

Autizm probleminin yaranması və inkişaf tarixi 103

ПРИМЕНЕНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКИХ МЕТОДОВ ДЛЯ АНАЛИЗА И ОБРАБОТКИ ФАКТОРОВ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ

Наталья Сафронова

Азербайджанское Высшее Военно-Морское училище,
кафедра «Военно-морских дисциплин»

E-mail: nata.safronova@gmail.ru

Ключевые слова: познавательные процессы, когнитивное моделирование, объекты познания, корреляционный анализ, множественная корреляция.

Açar sözlər: idrak prosesləri, koqnetiv modelləşdirmə, idrak obyektləri, korrelyasiya analizi, çox saylı korrelyasiya.

Key words: cognitive processes, cognitive modeling, objects of cognition, correlation analysis, multiple correlation

Аннотация: в статье рассматриваются построение модели интеллектуального поведения человека с помощью функциональных схем, описывающих познавательную деятельность, где сознание представляется в виде информационной машины, а также возможности использования корреляционного и регрессивного анализа для обработки статистических данных об изменении факторов, характеризующих психологические познавательные процессы.

1. Введение. В современной психологии, а также в теории менеджмента, целевая модель современного работника, специалиста, достигшего в своем деле вершин, представляется в виде перечня ряда характерных черт, разделенных на личные и профессиональные. К числу особых личностных качеств людей, желающих достичь вершин профессионального мастерства и особенно

занять ту или иную руководящую позицию, относятся:

– энергичность – высокая активность, трудоспособность, неутомимость, желание добиться успеха, как в профессиональной деятельности, так и в личной жизни;

– коммуникабельность – умение нести ответственность не только за себя, но и за других. Для руководителя (командира) это качество является основным и определяю-

щим эффективность всей его деятельности.

– твердость воли – умение проявить твердость и последовательность в собственном деле и внушить уверенность сомневающимся. При отсутствии этого качества руководитель не сможет убедить людей в правильности избранных целей и добиться положительного результата.

– честность, порядочность – без этого качества невозможно обеспечить доверие людей и возможность сотрудничества с ними.

– незаурядный интеллект – успешный руководитель должен уметь собирать необходимую информацию, анализировать и использовать ее как для личного самосовершенствования, так и для решения проблем организации в целом [1, с.192].

Разумеется, уровень этих качеств определяется природными задатками человека, но все природные способности, как показывает опыт, могут в той или иной степени корректироваться, развиваться, усиливаться в течение всей жизни человека его трудом, волей и стремлением к самосовершенствованию.

Решения в самом общем виде определяются как интеллектуально и эмоционально опосредованный выбор субъекта в условиях

неопределенности. Обоснованное решение – это результат анализа, прогнозирования, обоснования и выбора одного из множества вариантов достижения конкретной цели.

В процессе принятия решений необходимо учитывать степень сложности их выполнения, а также следующие факторы, ограничивающие возможности выработки оптимальных управленческих решений:

– неопределенность, стихийность, неорганизованность природной и социальной среды, т.е. неопределенность самого объекта принимаемого решения, которая неизбежно влияет на качество любых управленческих решений;

– ограниченный характер познания действительности человеком в связи с наличием пределов его интеллектуальных и чувственных возможностей, т.е. ограниченность возможностей самого субъекта управленческого решения;

– неизбежность относительности, неполноты, неточности любого управленческого решения в силу указанного влияния на них объективных и субъективных факторов, которые исключают возможность выработки идеальных, абсолютно полных и абсолютно правильных управленческих решений.

Базовой основой когнитивных исследований является то, что перед индивидуумом есть две реальности: ментальная и объективная («настоящая»). Ментальная модель конструируется индивидуумом в процессе познания и дана ему от рождения как продукт эволюционного развития. Ментальная модель позволяет индивидууму ориентироваться в «настоящей» реальности и обеспечивает ему выживание, являющееся одной из целей когнитивного процесса. Объективная реальность дана человеку через органы чувств и не меняется в результате познавательного процесса [3, с.24–36].

Традиционно в психологии признается два типа когнитивных процессов: явный и автоматический (скрытый, подсознательный), они взаимообусловлены. Явные механизмы познания доступны для наблюдения с помощью интроспекции, т.е. осознаются индивидуумом. Важной особенностью явного механизма является целенаправленный характер его деятельности, регулируемый волевым усилием, при помощи явных механизмов решается осознаваемая задача. Скрытые процессы изучаются с помощью психологических экспериментов. Экспериментальными исследованиями показано, что

скрытые познавательные способности являются приобретенными, а часть их – врожденными. Современная господствующая точка зрения – бессознательная категоризация происходит на уровне скрытых механизмов познания, которые поддаются тренировке.

Цель когнитивного моделирования – построить модель интеллектуального поведения человека, где сознание представляется в виде информационной машины. Для спецификации познавательного процесса как информационного процесса используются функциональные схемы. Блок-схемы строятся из функциональных блоков, связанных между собой информационными потоками. Грубая функциональная схема познавательного процесса описывает познавательную деятельность как процесс взаимодействия функциональных блоков. В схему включены как автоматические действующие когнитивные функции, так и интеллектуальные функции.

Схема состоит из следующих функциональных блоков:

1. Область рецепторов – первичный анализ информации.
2. Системы восприятия: зрительная, слуховая, кожно-кинестетическая, вкусовая, обонятельная. Они обеспечивают многоуровневую

работу обработки информации и сложные рефлекторные процессы.

3. Память рассматривается как сложно устроенное хранилище знаний и сенсорной информации. Важнейший вопрос, который пытаются решить исследователи памяти – это исследование механизма представления знаний в памяти и функций, выполняемых памятью в различных когнитивных процессах.

4. Репрезентации, где осуществляется синтез восприятия, концептуального знания и образного кода. Репрезентации строятся в процессе формирования поведения «здесь» и «сейчас», автоматически и бессознательно. В процессе построения используются фреймы содержащихся в памяти систем знаний. Конструирование репрезентации, основанной на фрейме, состоит из поиска подходящей репрезентации и модернизации ее согласно воспринятой информации [4,с.117]. Способность генерировать репрезентации является врожденной и может совершенствоваться в процессе жизни (рис. 1).

Для правильной оценки своих познавательных возможностей при разработке управленческих решений целесообразно исходить их общих философских представлений о достоверности человеческого

познания. В теории познания наиболее распространенной является классическая концепция, предлагающая считать критерием истинности тех или иных знаний, положений, решений их соответствие вещам, действительности, реальности. Это так называемая корреспондентская концепция познания, восходящая к Античности. В соответствии с этой концепцией любая истина имеет многоплановое содержание, которое может быть осмыслено только с помощью ряда парных категорий.

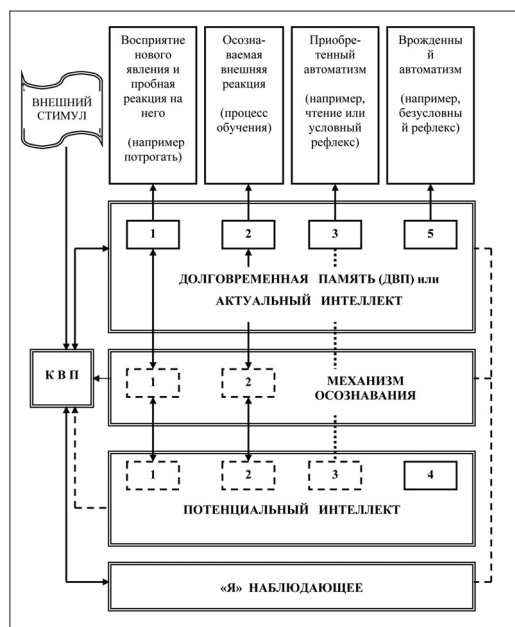

Рис. 1. Модель интеллектуальной (познавательной) деятельности человека

КВП – кратковременная память; 1 – первое знакомство с объектом; 2 – процесс обучения; 3 – обучение завершено и достигнуто автоматизм; 4 – не востребуемая познавательная модель; 5 – врожденные модели поведения.

Так, в содержании каждой истины присутствует объективное и субъективное, нечто идущее и от объекта, и от субъекта познания, наше знание всегда носит объективно-субъективный характер. Вместе с тем в каждой истине присутствует нечто абсолютное и нечто относительное; последнее присутствует в ней из-за наличия момента субъективности. Это означает, что человек представляет собой лишь одну из возможных систем отсчета в восприятии действительности.

Человеческое познание, в том числе и научное, отличается постоянной сменой одних относительных истин другими. Абсолютное в истине понимается как идеал, к которому стремится наше познание, его предел, его конечная цель.

Возможности человеческого познания в современной философии осмысливаются с помощью категорий абстрактного и конкретного, которые также присутствуют в каждой истине и помогают понять пределы ее применимости. Данные парные категории используются для того, чтобы выделить такое свойство истины, как ее отвлеченность, абстрактность. Это свойство в той или иной степени присуще всему нашему понятийному знанию. Между тем все объекты познания

существуют не в вакууме, а в определенных конкретных условиях, связях и отношениях, которые неизбежно влияют на них. Поэтому истинным признается то суждение, которое учитывает не только отвлеченные представления об объекте, но и конкретные условия, в которых данный объект находится.

Таким образом, установление истинности тех или иных суждений – весьма сложный процесс. В каждой истине следует различать все указанные аспекты [1, с.168].

При анализе и обработке статистических данных об изменении факторов, характеризующих познавательные процессы можно предложить использовать корреляционный и регрессивный анализы. Так, корреляционный анализ устанавливает наличие и количественную меру тесноты связей между факторами, характеризующими изучаемый процесс, регрессионный анализ используется для установления характера зависимости (связи) между факторами. Обычно корреляционный и регрессионный анализы дополняют друг друга, и метод исследования в этом случае называется корреляционно-регрессионный. В свою очередь, эффективность применения такого анализа во многом зависит от правильности выбора аргументов, т.е.

факторов, характеризующих изучаемый процесс.

2. Постановка задачи. Рассмотрим возможность анализа и обработки статистических данных об изменении факторов, характеризующих и влияющих на познавательные процессы. Известно, что в познавательных процессах на результирующий показатель часто влияет не один, а несколько взаимосвязанных факторов, поэтому применение парных зависимостей в этом случае малоэффективно. Исходя из этого, в моделях, претендующих на адекватность, необходимо учитывать совокупное влияние нескольких факторов, для чего могут быть использованы методы множественной корреляции.

3. Методы решения. Одним из важнейших факторов моделирования множественной корреляции, как и в случае парной корреляции, является вопрос о форме связи. В многофакторных моделях познавательных процессов выбор уравнения связи представляет собой сложную задачу, т.к. как действия различных факторов взаимно переплетаются, и отсутствует возможность графического контроля.

Простейшей формой математического выражения при множественной зависимости, как и при

парной корреляции, является линейная зависимость вида:

$$\bar{P} = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_nx_n, \quad (1.1)$$

где $\bar{P}$ – регулирующий признак; a_0 – свободный член уравнения регрессии, x_i – факторы, a_i – коэффициенты при факторах.

Линейная зависимость является частным случаем параболической зависимости:

$$\bar{P} = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_{11} \cdot x_1^2 + a_{22} \cdot x_2^2 + \dots + a_{in} \cdot x_1x_n + \dots, \quad (1.2)$$

где x_i^2 – квадраты значений факторов; x_i, x_j – попарные произведения всевозможных комбинаций факторов; a_{ij} – коэффициент регрессии при попарном произведении факторов (i, j – соответственно номера факторов).

Степенная зависимость:

$$\bar{P} = A \cdot x_1^{b_1} \cdot x_2^{b_2} \cdot \dots \cdot x_n^{b_n} = A \cdot \prod_{i=1}^{i=n} x_i^{b_i}, \quad (1.3)$$

где b_i – показатель степени при каждом i -ом факторе (b_i – может принимать целое и дробное значение с положительным или отрицательным знаком, в последнем случае кривая примет вид гиперболы); A – числовой коэффициент.

Показательная зависимость:

$$\bar{P} = a_1^{b_1 x_1} \cdot a_2^{b_2 x_2} \cdot \dots \cdot a_n^{b_n x_n} = \prod_{i=1}^{i=n} a_i^{b_i x_i}, \quad (1.4)$$

где a_i и b_i – коэффициенты регрессии, принимающие любые вещественные значения.

Частным случаем показательной зависимости является экспоненциальная зависимость:

$$\bar{P} = l^{f(x_1, \dots, x_n)} = \exp[f(x_1, \dots, x_n)], \quad (1.5)$$

где $f(x_i)$ – любые функции факторов x_i , при $i = 1, 2, \dots, n$.

Благодаря простоте выражения и удобству линеаризации, экспоненциальные формулы получили широкое распространение.

Многофакторная зависимость может быть аппроксимирована произведением ряда функций (метод Брандона):

$$\bar{P} = c f_1(x_1) \cdot f_2(x_2) \cdot \dots \cdot f_n(x_n) = c \cdot \prod_{i=1}^{i=n} f_i(x_i), \quad (1.6)$$

где $f_i(x_i)$ – некоторая функция фактора x_i ; c – свободный член формулы.

Разработка моделей множественной корреляции познавательных процессов требует всестороннего анализа вопроса о включаемых

в корреляционную модель показателей – факторах, влияющих на процесс познания. Психологический познавательный процесс – явление сложное, многогранное, складывающееся под воздействием огромного множества факторов, учесть которые часто даже не представляется возможным. Стремление учесть как можно больше факторов в корреляционной модели вообще себя не оправдывает, поскольку такая корреляционная модель получается чрезмерно громоздкой, причем влияние многих факторов на процесс познания оказывается несущественным. Поэтому с самого начала для включения в корреляционную модель должны отбираться только те факторы, которые согласно проведенным экспериментальным исследованиям, оказывают наиболее сильное воздействие на величину анализируемого показателя.

На первом этапе такой отбор проводится методами качественного анализа, которые дополняются простым сопоставлением исходных количественных данных. После определения компонентов корреляционной модели правильность отбора факторов проверяется математическим расчетом. Дисперсионный анализ

позволяет проверить существенность не только регрессии в целом, но и каждого коэффициента регрессии и коэффициента частной корреляции в отдельности. Если величина этих показателей по тому или иному фактору совместима с нулевой гипотезой, то целесообразно исключить этот фактор из разрабатываемой корреляционной модели.

Сочетание глубокого качественного анализа и математического исследования позволяет всесторонне оценить роль и место каждого фактора в формировании величины показателя эффективности того или иного познавательного процесса.

4. Выводы.

1. Область моделирования психологических познавательных процессов в настоящее время недостаточно изучена, и подбор совершенного математического аппарата для подобного рода исследований находится на стадиях разработки.

2. Предложенные математические методы решения могут быть использованы для расчета эффективности психологических познавательных процессов.

3. Анализ и обработка полученных данных позволит значительно улучшить качество обучения, выявить недостатки восприятия информации обучаемыми, закрепить и довести до автоматизма многие практические навыки, необходимые для дальнейшей профессиональной деятельности.

На сегодняшний день существуют различные современные системы тестирования и моделирования психологического состояния личности, которые широко внедряются в различные сферы жизнедеятельности. Однако психология сегодня не располагает совершенными интегрированными информационными системами моделирования психологических познавательных процессов для поддержки принятия решения на всех стадиях жизненного цикла, поскольку создание подобных систем – процесс крайне сложный и трудоемкий. Однако вопросы изучения и исследования познавательных психологических процессов с применением математических методов и приемов являются особо актуальными, и необходимо привлекать научный интерес к развитию этой области знаний.

Литература:

1. Островский Э.В. Психология управления. Инфра-М, учебное пособие, 2009, 256 с.
2. Самарский А.А., Михайлов А.П. Математическое моделирование: Идеи. 2-е изд., испр. М.: Физматлит, 2002, 320 с.
3. Солсо Р. Когнитивная психология. СПб: Питер, 6-е изд, 2006, 589 с.
4. Щеглов В.Н. Творческое сознание: интуиционизм, алгоритмы и модели. Тула: «Гриф и К», 2004, 201 с.

**İDRAK PROSESLƏRİNİN PSİXOLOGİYASINI
XARAKTERİZƏ EDƏN RİYAZİ ÜSULLARIN ANALİZİ
VƏ İŞLƏNİLMƏSİ AMİLLƏRİNİN TƏDBİQİ
ABSTRAKT**

Məqalə funksional sxemlərin köməyi ilə insanın intellektual davranışının model quruluşu, həmçinin idrak fəaliyyətini təsvir edən, korelyasiya və reqresiv müayinələr, idrak proseslərini xarakterizə edən amillərin dəyişilməsi barədə statistik göstəricilərin istifadə edilməsi imkanları göstərilmişdir. İdrak prosesini xarakterizə edən amillərin dəyişilməsi ilə əlaqədar statistik göstəricilərin işlənilməsi və analiz edilməsində korrelyasiya və reqresiv analizləri tətbiq etmək olar ki, buda məqalədə əks olunmuşdur.

**APPLYING THE MATHEMATICAL METHODS TO ANALYZE
AND PROCESS THE FACTORS THAT CHARACTERIZE
THE PSYCHOLOGICAL COGNITIVE PROCESS
ABSTRACT**

This paper considered the construction of predictive models of human behavior with the functional circuits that describe cognitive activity, where consciousness is represented as an information machine, as well as the possibility of using correlation and regression analysis for statistical data to define the factors that characterize the psychological cognitive processes.

*Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №7)
Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 26 aprel 2014-cü ildə daxil olmuşdur*

ИСТОРИЯ ПРОБЛЕМЫ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Вафа Керимова

докторант кафедры общей
психологии АГПУ

E-mail: vafulechka74@yahoo.com

Acar sözlər: *qloballaşma, milli xüsusiyyətlər, milli mədəniyyət, integrasiya, mədəni və əxlaqi dəyərlər, beynəlxalq münasibətlər, iqtisadi münasibətlər, mədəni münasibətlər, özünüdərk, özünütəsdiq, özünüreallaşdırma*

Ключевые слова: *глобализация, национальные особенности, национальная нравственность, интеграция, духовные и моральные ценности, международные отношения, экономические отношения, культурные отношения, самосознание, самоутверждение, самореализация*

Key words: *globalization, national characteristics, national morality, integration, spiritual and moral values, international relations, economic relations, cultural relations, self-consciousness, self-assertion, self-realization*

Относительно этапов возникновения и развития глобализации среди специалистов имеются различные, а иногда противоречивые позиции. По утверждению ученых, исследующих глобализацию по характеру и сфере влияния, она имеет древнюю историю и ряд этапов развития. Отмечают, что большинство особенностей глобализации еще до нашей эры проявлялось в Римской империи, что она объединяла под свое господство различные народы, культуры и территории.

Р.И.Алиев, подчеркивая древнюю историю глобализации, пишет: «Как все живые существа,

люди исторически также проживая в форме различных групп, объединений обеспечили и свою безопасность, и добычу пищи, а также свой покой и продолжение рода. Со временем эти объединения в различных общественно-исторических формациях приобрели форму рода, племени, этноса, народа, нации, возросли, развивались, превратились в хозяев, владельцев разных территорий» (1, с. 3).

Известно, что при совместной жизни, совместной деятельности на определенной территории постепенно возникают и развиваются идентичные, общие и принятые со стороны большинства образ мыш-

ления, поведения и социальные нормы. Одновременно для создания общения формируются единый язык и культура. Естественно, что данная форма глобализации характерна для определенного этапа. Со временем, с изменением эпохи приобретением системы отношений нового содержания меняются также отношения между государствами. Ускоренное развитие науки, техники и промышленности приводит также к коренным изменениям в жизни общества. Даже само изменение климата превращается в фактор, влияющий на глобализацию. В определенный период истории резкое похолодание, увеличение ледников заставило людей покинуть обжитые поселения, территории и выбрать более спокойное и удобное местожительство. Постепенно у людей, кочевавших из разных территорий и приютившихся в новых поселениях, сложились нормы общения, общения, культура поведения. Это – другая сторона глобализации. Новые отношения, сформированные между аборигенами и приезжими, привели к возникновению новых, значительно отличающихся от прежних обычаев, традиций, характеров и стереотипов.

Следующий этап глобализации относится к XII–XIII векам. В этот

период в Европе возникают новые формы отношений. В первую очередь, религия постепенно начинает занимать господствующее положение. Многие исследователи не принимают то положение, что в жизни общества может произойти резкое изменение. Ибо на начальных этапах истории для определенных изменений требовались тысячелетия. Однако со временем укорачиваются также сроки изменений и обновлений.

«По социологическим подсчетам, человечеству для перехода от устной речи к письменной потребовалось 500 миллионов лет, от рукописи к печатному оборудованию – 5 тысяч лет, а от печатного станка к телевизору – 500 лет. С 1550 до 1950 года, то есть за 400 лет в мире издано 30 миллионов книг разных наименований.

Научно-техническая революция же в сфере книгопечатания привела к чудесам. Для издания 30 миллионов книг уже не требовалось 4 века. Сначала для этого человечеству потребовалось 25 лет (1950 – 1975-ые годы), а потом – 10 лет (1975 – 1985-ые годы)» (2, с. 6).

По подсчетам ученых-научковедов в 70-х годах XX века объем научной информации удваивался каждый 5–7 лет, в 80-х годах – через каждый 20 месяцев. А на совре-

менном этапе научные информации и изобретения удваиваются через год.

«Сегодня в истории мировой цивилизации выявлена новая единица национально-экономического богатства: информация! В цивилизованных странах во всех сферах без исключения инфраструктуру обуславливает именно информация или частотность ее передачи» (2, с.7).

Разумеется, что общество на всех этапах, в том числе и на современном этапе не может развиваться лишь в одном направлении, изолированно от других сфер. Изменения, обновления, происходящие в науке, промышленности, технике и в других сферах, оказывают непосредственное влияние на человеческий фактор, систему отношений. Значит, общественно-исторические процессы, происходящие в XII–XIII веках, в том числе и господствующее положение религии должны были создавать новый образ мышления и отношений. Это было подтверждением новой формы глобализации: религиозная идеология была новой формой приобретения знаний, убеждения, веры, взаимозависимости и взаимосвязи.

В средние века начался новый общественно-исторический этап.

Непрерывные войны не давали возможность для создания государств. В период Римской цивилизации все имущие люди умели читать и писать, существовали учреждения, принадлежащие семьям аристократов; ученые одинаково относились ко всем членам общества.

«Последние три века историки, как правило, называют мраком. В этом периоде, можно сказать, не было государственной власти, и в странах царил эпидемия, разруха, эмиграция. Это касалось не только бедных, но и королей, военных и других» (3, с.110).

Церковь фактически была единственным местом, где царил покой, вера в будущее. Только церковь могла объединять вокруг себя разбитые, враждующие племена и феодалов. В этот период выявляется еще одна сторона: возникает противоречие между аристократией и служителями церкви.

«Монастыри превратились в опору науки. В них давались знания и сохранялись книги. Можно сказать, что все образованные люди преимущественно были монахи. Феодалы и аристократы так читать и писать не умели» (3, с.110).

В монастырях сохранялись не только религиозные, но также научные книги. Эти книги изучались не только людьми, работаю-

щими в монастыре. Самое важное заключалось в том, что в такие трудные времена монастыри защищали людей от военного грабежа, спасали от голода. Короли, императоры хотя и враждовали, воевали друг с другом, однако воздержались выступить против церкви. Это еще было связано с тем обстоятельством, что большинство членов аристократического общества были верующими.

Такое положение, можно сказать, продолжалось несколько веков, и оно постепенно стало меняться только в XII–XIII веках. Упрочение государств, развитие городов и ремесла повышало у людей веру в благополучную жизнь. Сначала в Болони, еще позднее в Париже возникли первые университеты, открылись школы аристократов. Постепенно аристократы, купцы, ремесленники научились чтению и письму. Развитие городов, наличие прав самоуправления привели в необходимости внедрения новых порядков, новой культуры, в результате чего у людей возникла потребность в самопознании.

Проводимые в церквях работа оказала влияние и на образ мышления. Среди них управление массами, уменьшение психической напряженности и др. представля-

ли особую значимость. В результате у людей того периода возникла большая связанность. Такое положение чуть не привело к идентичности мышления людей средних веков. Иначе говоря, лицо, являющееся членом какой-либо социальной группы, обладало одинаковыми правами и полномочиями всех членов группы, и это повышало веру людей самого себя, упрочивало позиции, усиливало их единство.

Возрастала и неосведомленность людей о прочности, стабильности существующих порядках, а также происходящих в стороне событий. Поэтому нормы и правила поведения, духовные ценности и их сохранение были обязательными для всех. Эти нормы и правила же были достаточно жесткими. Более активные и творческие личности по возможности старались облегчить и нарушить эти стереотипы и правила. Строгие правила формировали идентичные социальные типы и личности.

С целью облегчения управления поведения людей и уменьшения социальной напряженности проводились карнавалы. Известный психолог М.Бахтин называл это «карнавальной культурой». Эти карнавалы давали людям воз-

возможность выйти из строгих правил и несколько менять свой статус. Надевая маски, люди могли в какой-то степени нарушить нормы правила. Ибо считали, что это грех не их, а ролей, которые они играют.

Естественно, что в любом случае в глобализации главную роль играет человеческий фактор. В средние века на формирование глобализации влияли и другие факторы. Такая среда создавала условие и для установления других сфер и связей.

В XII–XIII веках в Европе устанавливаются рыночные отношения, которые влияют на экономическое развитие. Постепенно развивается мореходство, происходят географические открытия. В результате купцы Испании и Португалии рассеиваются по всему миру, устанавливаются торговые связи.

Происходящий в средние века период глобализации достигает своего пика открытием Америки Христофором Колумбом в 1492 году. В этот период, именованный глобализацией торговли, на американский континент привозят инициаторов из Европы и рабов из Африки. Происходит массовая миграция людей из Европы, в том числе из других мест, в частности из Англии. С присвоением при-

родных богатств, захватом земель «Нового мира», истреблением местного населения и изгнанием их из исторического места проживания начинается колониальный период в истории. Многие народы Европы – англичане, испанцы, португальцы, французы, немцы и другие ехали в Америку. Эти разные народы приводили также свои языки, культуры, порядки и законы. Это был своеобразный процесс глобализации.

В XVII веке компания голландцев Ост-Хинг, устанавливая торговые отношения со многими странами Азии, становится международной компанией. В результате ускорения индустриализации в XIX веке господствующие европейские государства еще более усиливают свои торговые связи со своими колониями и США. Именно в этот период неравные и несправедливые торговые связи развитых стран с неразвитыми и колониальными странами носили эксплуатационный характер.

Процесс глобализации продолжался и в первом десятилетии XX века. Даже первая мировая война не смогла остановить этот процесс. В период между 1815–1914 годами товарооборот экспорта из Европы увеличился приблизительно в 40 раз. Расширение международных тор-

говых связей продолжалось до 30-х годов XX века. В 30-х годах начался большой экономический кризис и оказал влияние на товарооборот.

После второй мировой войны, можно сказать, во всех сферах глобализация стала бурно развиваться. Одна из причин заключалась в развитии промышленности, техники и внедрении новых технологий. Их более рациональное внедрение в перевозку грузов и пассажиров в судоходстве, железных дорог и авиации, увеличение скорости способствовало глобализации. Расширилась связь между развитыми капиталистическими странами и странами третьего мира.

Глобализация происходила на всех этапах истории. Однако научно-технический прогресс дал ей новое содержание и новое качество. Хотя в настоящее время глобализация, с одной стороны, считается добровольной, на самом же деле она носит принужденный, обязательный характер. Парадоксальным является то, что параллельно с глобализацией усиливаются и чувства национальности, национальной принадлежности и национальной гордости. Одновременно для защиты от большой глобализации усиливается склонность к локальной глобализации.

Ибо с целью защиты от опасности потери своих духовных ценностей, культуры, национального имущества под влиянием большого процесса, глобализации возник ряд организаций. Примером тому являются Солидарность стран юго-восточной Азии, Латинской Америки, Организация стран участников Исламской конференции и другие. Вместе с тем, даже развитые народы опасаются этого процесса и стараются остаться в стороне. Следовательно, во Франции, Германии, Англии, Италии, России и других странах наряду со сторонниками этого процесса, глобалистами, имеются также и противники, антиглобалисты. Даже населения этих стран предостерегаются, что в результате глобализации могут подвергаться деформации их национальная культура, национальные особенности.

После второй мировой войны возникла новая форма глобализации. Это была глобализация стран, объединяющихся вокруг системы социализма и системы капитализма. Во главе одной стороны стояла СССР, а другой – США.

Причиной глобализации в системе социализма была защита от агрессивных империалистов, а глобализации в системе капитализма – экономическое, политическое и

военное объединение, созданное для защиты от советской угрозы. На вершине глобализации стояла Организация объединенных наций.

Наконец, в последнем десятилетии разрушилась СССР и вместе с ней также система социализма. С разрушением СССР глобализация приобрела новое содержание. Если до этого времени она объединяла вокруг себя две великие противостоящие силы – системы социализма и капитализма, то с разрушением одной из них изменились и силы другой противостоящей стороны.

В результате этих процессов в XXI веке появилась глобализация новой формы и нового содержания. Ныне противостояние происходит не между различными системами. Это противостояние между Западом и Востоком, межрелигиозное и межкультурные противостояния.

Как западные, так и русские политологи, социологи, философы, заявляют о нарушении равновесия в мире и возникновении новых силовых центров в результате распада СССР. Начиная с 90-х годов прошлого века Китай, Индия, Арабo-исламский мир, государства Юго-Восточной Азии будто проснулись, и начался их ускоренный экономический, политический рост.

Эти страны, имеющие древнюю историю, культуру и традиции, стали оказывать влияние на мировую политику, экономику и диктовать свои позиции.

С.Хантингтон утверждает, что в современный период противостояние цивилизаций неизбежно. По его мнению, с нарушением двухполюсного мира усиливается фундаменталистское настроение; наряду с этим усиливается и противостояние. Он считает, что произойдет дальнейшее активизация религиозных объединений в этом процессе (4, 5).

Проблема глобализации – это такая сфера, которая находится в центре внимания различных научных областей, а также общественных и политических деятелей. В конце XX века и за годы XXI века интерес к этой проблеме значительно возрос. Историки этот процесс рассматривают как один из этапов исторического развития, экономисты – как транснационализация рыночной экономики, политики – как становление демократических институтов, культурологии – как культура, склонная к западу и опирающаяся на американскую экономику.

На этапе укоренного развития науки и техники, в частности информационных сетей, глобализация,

несомненно, приводит интенсификацию цивилизованных отношений, информационной революции, товарообороту, развитию финансового капитала, возникновению мегаполисов, одновременно и созданию крупных диаспор.

Мировые войны, происходящие в XX столетии, усилили категоричность геополитический раздел территорий. После второй мировой войны процесс освобождения от колониализма, становление мировой торговли, присоединение бывших социалистических стран международным экономическим отношениям стало причиной возникновения единого глобального пространства.

Как было отмечено, к глобализации невозможно относиться однозначно и с единой позиции. Каждая позиция для подтверждения своего мнения имеет множество аргументов и фактов, и их всех можно принять как истину, как научный довод.

Воле-неволе глобализация охватывает все сферы. Глобализация, проводимая в сфере экономики, однозначно влияет также на политику, идеологию и другие сферы.

Глобализация усиливает экономическую зависимость государств. В политике же западных государств, преобладает принцип «слабого

соседа». Слабый сосед не проявляет угрозу, или является менее опасным. Это больше всего соответствует интересам США. «Многие проживающие в России (а также в других странах) люди верили, что политика, которую постигла неудача, была вовсе не случайной: такая безуспешность была запланирована заранее, и она преследовала цель разрушить и ликвидировать Россию, представляющая опасность для неопределенного будущего» (5, 195).

Действительно, неудачи радикальных стратегических реформ, одобренных и финансируемых Западом, объяснялись отсутствием альтернативных вариантов.

Между экономической и политической глобализацией имеется прочная связь. Вместе с тем, переход от одной политической системы к другой представляется более сложным. Это, являясь одновременно серьезной психологической проблемой, охватывает образ мышления и менталитет. В частности, более трудным является переход от авторитарного режима к демократическому режиму. Ибо экономическое развитие не способно автоматически обеспечить свободы личности и гражданские права.

На современном этапе деятельность одной страны связана с дея-

тельностью других стран. Уменьшение импорта одной и экспорта другой страны оказывает серьезное влияние на экономику других стран. Лауреат премии Нобеля по экономике Дж.Е.Стиглицз пишет: «Глобализация сегодня ничего не приносит для благополучия большей части бедного населения. Глобализация ничего не делает для стабильности мировой экономики» (5, 246).

Это достаточно резкие мысли, связанные с глобализацией. Вместе с тем, остановить глобализацию уже невозможно, и в тоже время нежелательно. Ибо наряду с резкими сторонами глобализации имеются и ее положительные стороны: торговля, рыночные отношения, внедрение новых технологий и другие. Именно благодаря этим возникают условия для построения демократических, цивилизованных и справедливых обществ. В тоже время отсюда вытекает и формируется такая логическая мысль о том, что глобализация, скорее всего больше нужна развитым странам, нежели развивающимся.

Мероприятия, осуществляемые великими государствами внутри страны, оказывают серьезное влияние и на других стран: «доходы,

которые приносили богатые корпоративные фирмы Америки, достигались преимущественно за счет самых бедных населений мира. Например, 25 тысяч субсидии, полученных производящими хлопков американцами, способствует увеличению объема их продукции, и тем самым приводит к снижению цены хлопка на мировом рынке: посчитано, что лишь миллионы фермеров Африки теряют 350 миллионов долларов США» (5, 291–292).

Как видно, для бедных стран Африки это достаточно большая цифра. В то же время эта цифра больше экспортной помощи США этим странам.

На современном этапе страны и народы взаимозависимы. Другими словами, глобализация стала фактом, который превратился в образ жизни.

Для охраны окружающей среды, обеспечения здоровья, а также экономической и политической стабильности в международном масштабе необходима совместная деятельность государств мира. Для этого следует учитывать интересы всех стран мира независимо от их экономического развития, политической системы, численности населения, величины территории и др.

Литература:

1. Əliyev R.İ. Etnopsixologiya: qloballaşma və millilik. Bakı: Nurlan, 2007, 180 s.
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 364 s.
3. Əliyev R.İ. Psixologiya tarixi. Bakı, Nurlan, 2006, 384 s.16.
4. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций // Полис, 1994, № 3, с. 3-11.
5. Stiqlitz C.E. Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar. Bakı, Xəzri ekspress, 2004, s.317.
6. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin tərbiyəsinə diqqəti artırmalı // Azərbaycan məktəbi, 1998, № 8, s.9-13.
7. Əliyev R.İ. Orta ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyənin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə etnopedaqoji materiallardan istifadənin təsiri. Ped.elm. dokt. ... dis. avtoreferatı. Bakı, 2003, 62 s.
8. Анастаси А. Психологическое тестирование. М., Педагогика, 1982, 320 с.

QLOBALLAŞMA PROBLEMİNİN TARİXİ

ABSTRAKT

Bəşəriyyətin müasir inkişaf mərhələsi ictimai həyatın bütün sahələrində baş verən inteqrasiya və qloballaşma ilə səciyyələnir. Qloballaşma və inteqrasiya problemlərinin tarixinin öyrənilməsi, mahiyyətinin aşkarlanması, müəyyənləşdirilməsi və onun elmi psixoloji ədəbiyyatda qoyuluşu, Azərbaycan və əcnəbi alimlərin bu obyektiv ictimai hadisələri müxtəlif aspektdən araşdırmaları müasir bəşər cəmiyyəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu, bir tərəfdən, ayrı-ayrı xalqların, millətlərin, etnik qrupların həyat, birgə yaşayış, təfəkkür, davranış və ünsiyyət tərzini, milli xüsusiyyətlərini, milli dəyərlərini, milli mədəniyyətini, milli mənəviyyatını, mənəvi və əxlaqi dəyərlərini, mütərəqqi adət və ənənələrini öyrənməyə, digər tərəfdən isə onları ümumbəşəri dəyərlər baxımından qiymətləndirməyə imkan verir. Məqalədə Azərbaycan və əcnəbi alimlərin problemlə bağlı fikirlərinə, mülahizələrinə istinad edilir, onlardan iqtibaslar gətirilir. Bu alimlərin bütövlükdə dünyada və o cümlədən müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan ölkələrdə baş verən qloballaşma və inteqrasiya proseslərinin oxşar və fərqli, müsbət və mənfi təsirləri haqqında tədqiqatları təhlil edilir.

HISTORY OF THE GLOBALIZATION'S PROBLEMS

ABSTRACT

The present stage of human development is characterized by the processes of globalization and integration, taking place in all spheres of public life. The study of history, the definition and identification of the essence of the problems of globalization and integration, staging them in a scientific and psychological literature, the study of different aspects of these objective social phenomena by Azerbaijani and foreign scientists is essential to modern society. On the one hand, this promotes the study of lifestyle, dormitories, thinking, behavior and communication, national characteristics, national values, national culture, moral values, customs and traditions of progressive peoples, nations and ethnic groups. On the other hand, it makes it possible to evaluate them in terms of human values. The article quoted the statements, opinions Azerbaijani scientists studied the problem; the studies of these scholars about the identity and non-identical aspects, positive and negative effects of globalization and integration, taking place in the whole world, especially in countries at different stages of development are reviewing in the article.

Məqalə ADPU-nun Ümumi psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №10)

*Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 14 aprel 2014-cü ildə daxil olmuşdur*

YAŞLILIQ DÖVRÜNDƏ AGEİZM PROBLEMI

Hüseyn Xəlilov

*Qafqaz Universitetini Rəhbərlik və
Psixoloji məsləhət şöbəsinin müdiri
E-mail: hxelilov@qu.edu.az*

Açar sözlər: yaşlılıq, cəmiyyət, ageizm, ageizmin azaldılması, ableizm, stereotip, qərəz

Ключевые слова: пожилой возраст, общество, эйджизм, сокращение эйджизма, аблеизм, стереотипы, предрассудки

Key words: senility, society, ageism, reducing ageism, ableism, stereotype, prejudice

Sosial-psixoloji münasibətlərin genişləndiyi, inteqrasiyanın gücləndiyi müasir dövrdə inkişaf və yaş ilə bağlı məsələlər də geniş vüsət almışdır. Belə ki, yaşlılıq prosesi və onun araşdırılması prioriteti əsas istiqamətlərdəndir. Bu problemin araşdırılması milli-mənəvi dəyərlərin saxlanması və təbliği nöqtəyi-nəzərindən önəmlidir.

Yaşlılıq prosesini istər sosial, istər psixoloji və istərsə də bioloji istiqamətdə araşdıran herontologiya elmi inkişaf etdikcə yaşlıların həyat tərzini, yaşlı nəslin cəmiyyətdə rolunun araşdırılması ilə bağlı tədqiqatlara daha çox zərurət yaranmışdır, yeni elmi terminlər meydana gəlmişdir. *Ageizm* (“eygizm”), *ableizm* (“ableizm”) kimi terminlər elmə yeni gətirilmiş terminlərdəndir.

Ageizm terminini ABŞ-da Milli Yaşlılıq İnstitutunun keçmiş icraçı direktoru Robert N. Butler işlətmişdir. (1969). O, Kolumbiyada Mariland bölgəsindən olan yaşlı sakinlər üçün ictimai evlərin dizayn edilməsi proyekti zamanı yaşlı insanların ayrışdırılma məruz qalmasını müşahidə etmişdir. 1970-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında 65 yaşındakı Maggi Kunun məcburi təqaüdə göndərilməsi və əlil anasına qulluq etmək və psixoloji problemləri olan qardaşına baxmaq məcburiyyətində qalaraq depressiyaya düşməsi bu termin ətrafında müzakirələrin artması və ona populyarlıq qazanmasına vasitəçi olmuşdur (1, s.340). Butler (1980) gələcəkdəki sosial araşdırmalar üçün maraqlı olan ageizm termininin izahını belə vermişdir: Ageizm bir-birinə sıx

bağlı olan və eyni zamanda 3 fərqli aspektdən ibarətdir:

– yaşlı insanların keçirdiyi yaşlılığa və qocalmaya qarşı çox zərərli yanaşmalar;

– yaşlı insanlara qarşı ayrıseçkilik vərdişləri;

– yaşlı insanların həyatdan zövq alma və həyat təcrübələrini nəzərə almayan sistemik təcrübə və vərdişlər.

Butler yuxarıdakı faktorların hər birini yaşlılığı təbii proses kimi yox, yaşlı insanların əziyyət çəkdiyi sosial problem olaraq vurğulamışdır. (2, s.339). Ümumilikdə isə ageizm yaşlı insanların daha az cəlbədicə, intellektual və faydalı olması inancını əmələ gətirən mühakimələr və ayrıseçkiliklər zənciridir. Sistemik ayrıseçkiliklər isə cəmiyyətin müxtəlif müəssisə və qurumlarında, o cümlədən məktəblərində, xəstəxanalarında, polis məntəqələrində və iş yerlərində müşahidə olunur. Nümunə olaraq cavan insanlara heç vaxt tətbiq olunmayan tibbi sığorta imkanlarının yaşlı insanlar üçün daha bahalı və onlara xas olmasını göstərə bilərik. Ageizm yaşlı insanlara qarşı mövcud olan sistemik stereotiplər və diskriminasiya kimi təsvir olunur. Həmçinin ageizm cəmiyyətin yaşlı insanlara olan inamında, davranışlarında, fikirlərində özünü açıq şəkildə biruzə verir.

Ableizm anlayışının tərifini verərkən deyə bilərik ki, sosial cəmiyyə-

tin fiziki qüsurlu insanlara qarşı tutduğu neqativ mövqe və diskriminasiya formasıdır. Belə ki, insanlar yaşlandıqca fizioloji cəhətdən onlarda fiziki qüsurlar əmələ gəlir və onları cəmiyyətdən təcrid olmağa məcbur edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki anlayış yaşlı nəsil üçün acınacaqlı vəziyyətdir və bu, xüsusilə qərb cəmiyyətində geniş yayılmışdır. Hər iki anlayışın nəticəsi olaraq vurğulanan xüsusiyyətləri özündə daşıyan şəxs bəzən istəməyərək, məcburi şəkildə işini tərk etməli olur. Çünki cəmiyyət insanın sağlam olduğu müddətdə, yəni əmək qabiliyyətini itirmədikcə onun lazımlı olduğunu düşünür. Şəxsdə yaşlılıq simptomları özünü göstərsə, o, ableizm anlayışının təzyiqini üzərində hiss etməyə başlayır. Eyni şeylər ageizm anlayışına da aiddir. Bütün bunların qarşısını almaq üçün yaşlılar çıxış yolunu özlərini cəmiyyətdə assimilyasiya etməkdə görürlər. Onlar söylənən tənqidləri eşitməməyə çalışır, daha çox cavanlar kimi geyinir, onlar kimi danışmağa cəhd edirlər. Əvvəldə deyildiyi kimi, yaşlılığı sosial cəhətdən qazanılmış status hesab etsək, o zaman iddia edə bilərik ki, təhsil, tibb, məşğuliyyət, sosial rifah, ailə quruluşu kimi sahələrdə görüləcək sosial və siyasi islahatlar yaşlılıq anlayışını sosial kontekstdə yenidən

müəyyənləşdirəcək və tam olmasa da, əhəmiyyətli dərəcədə cəmiyyətin ageist və ableist anlayışına münasibəti azaldacaq, eyni zamanda yaşlılar üçün yeni imkanlar yaradacaq. (3, s. 131)

Tədqiqatlardan məlum olur ki, yaşlanma prosesində iki yanaşma özünü göstərir: konseptual və material.

Konseptual yanaşmaya görə, müəyyən bioloji əlamətlər var ki, bunları cəmiyyətdə fiziki gücsüzlüyün göstəricisi kimi qəbul edirlər. Yəni həmin göstəricilər bir fərddə, yaxud hər hansı bir qrupda özünü göstərməyə başladığında, cəmiyyət şüuraltı olaraq bu individual və qrupları «fiziki gücsüzlük» anlayışı içərisinə daxil edir. Daha sonra bu anlayış identifikasiya olduqda artıq bu anlayış içərisinə daxil edilən individual və qruplar cəmiyyətdən təcrid olunurlar (4, s.128).

Material yanaşmaya görə, alkoqollu içkilərin qəbulu, narkotik vasitələrdən istifadə, eyni zamanda, təbiətin korlanması və hətta kasıblıq «fiziki gücsüzlük» anlayışının ortaya çıxma səbəbi kimi götürülür (5, s.127).

Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, ageizmi azaltmaq üçün konseptual plan zəruridir, həmin planın əsas bəndləri aşağıdakılardır:

Əvvəla, yaşlılara “təcrid olunmuş qrup” şəklində baxmaq və edilən

hörmətsizliklər vasitəsi ilə ləkələyici və ya damğalayıcı əsaslar üçün təcürübələrin və ölçülərin yenidən gözdən keçirilməsi (bax 1, s.331):

– yaşlı insanların stereotipləşdirməyə qarşı həssaslığının yüksəldilməsi;

– yaşlıların şəxsi xarakteristikasındakı müxtəlifliyi ortaya çıxarmaq;

– yaşlılarla davranışdakı müxtəlifliyin tanınmasında və qarşılıq verilməsində daha cox öhdəliyin olması;

– yaşlı bir insanı individual bir şəxsiyyət kimi görmək üçün məqsədli şəkildə perspektivlər hazırlamaq;

– nəsillərarası əməkdaşlığı gücləndirmək gücünə sahib olan imkanları axtarmaq;

– yaşlılardakı sosial cəlbediciliyi yüksəldən imkanlardan faydalanmaq;

– insanlarda qarşılıqlı səmimiyyəti artıran instusional təcürübələrin gücləndirilməsi;

– degenerasiya və asılılıq stiqlərinə qarşı həssaslığın azaldılması.

Bütün bu stereotiplərə və elmi ədəbiyyatlara daxil olan müxtəlif terminlərə baxmayaraq, bioloji əsasları istisna etmədən deyə bilərik ki, yaşanmış uzun illər fərdin yaşını müəyyənləşdirən əsas amil kimi götürülə bilməz. Yəni şəxsi birbaşa olaraq orta və ya yaşlı yaş qrupuna aid edə bilmərik. Şəxsin yaşının müəyyənləşməsində sosial həyatın təsiri daha böyükdür. Bu da danılmazdır

ki, bioloji mənada biz itirilmiş yaşı geri qaytara bilmərik. Əlli yaşlı şəxsi yenidən qırx yaşına geri qaytara bilmərik, ancaq dünyamız dəyişdikcə, doğumların sayı artdıqca, bir sözlə cəmiyyət yeniləndikcə əlli yaşlı şəxs qırx yaşındakı kimi qiymətləndirilə bilər. Cəmiyyətin bu cür dəyişilməsi tələb edir ki, yaşlılıq kimi dəyərləndirilən fiziki xarakterlərdə də dəyişiklik olunsun.

Cəmiyyətdə baş verən sosial və psixi faktorlar şəxsiyyətin qocalma prosesinə öz təsirini göstərir. Ahıl yaş dövrünün necə keçməsi bir neçə faktordan – genetik proqramdan, keçirilmiş xəstəliklərdən, stresslərdən, gündəlik həyat tərzindən və digər səbəblərdən asılıdır. Qocalığın başlaması və qocalıq həyatı insanlarda özünü fərqli şəkildə biruzə verir. Bununla belə qocalığın ömrün sönən dövrü kimi xarakterizə edilməsi tamamilə səhvdir. Bu yaş dövründə insan müdrikiyə, həyatın dolğunluğunu hiss etməyə, dəyərliliyini, vəzifəsinin yerinə yetirilməsinə və öz şəxsiyyətini anlamağa can atır. Qərbdə, Amerikada “qoca” sözünü təhqiramiz söz kimi qəbul edirlər. Onlar “yaşlı nəsiləndən olan vətəndaşlar” kimi çağrılmalarına üstünlük verirlər, “xala, əmi, dayı, baba, nənə” kimi müraciət formalarından imtina edirlər.

Skeptiklərin yanaşması isə digər yanaşmalardan tamamilə fərqlidir.

Onlar iddia edirlər ki, heç bir insana sabit ölçü üzərindən yaşlıdır demək olmaz. Yəni şəxsə bioloji kriteriyalar üzərindən yanaşmağı rədd edərək, yaşlılığın tərifini daha çox bacarıq üzərindən verirlər. Məsələn: 18 yaş rəqsə, gimnastikaya və xizək sürməyə başlamaq üçün gecikmiş, «qoca» yaşıdır, 30 yaş səlis şəkildə hər hansı bir dildə danışmağı öyrənmək üçün gecikmiş «qoca» yaşıdır, digər tərəfdən, 50 yaş isə dövlətdən pensiya almaq üçün «cavan» yaşıdır.

Yaşlanma prosesinin yaşlı insanların sağlam həyat təzi üçün potensial təhlükə yaratması ilə yanaşı, onunla bağlı olan mənfi stereotiplər, qabaqcadan əmələ gələn yanlış fikirlər və insanların yaşlanma prosesinə qarşı olan qorxularının qarşısı çox çətin şəkildə alınır. Stereotiplər təhlükə mənbəyidir, çünki onlar bir çox hallarda toplumsal həqiqətləri üstələyir. Qərəz, öncədən formalaşmış yanlış fikir zərərliyə, çünki kooperativ sosial əlaqələri məhv edən neqativ emosiyalar ilə doludur. Ləkələyici davranışlar insanların mənlilik duyğusunu məhv edərək onları cəmiyyətdən kənarlaşdırmaq üçün lazım olan ən güclü vasitələrdəndir. Bu fərqli ageizm nümunələri keçmişdən indiyə mübarizə aparılmağına baxmayaraq hələ də cəmiyyətdə mövcudluğunu saxlayır.

Ageizm, irqçilik və cinsi ayrıseçkilik kimi, sosial harmoniyanı təhlükə

altına qoyan hallar bir qrupun digəri üzərindəki dominantlığının bir formasıdır. Lakin onlardan fərqli olaraq, bu dominantlıq yetişkinlik dövründə əldə olunan imkanları və azadlığın ləğvini əhatə edən ageizm ilə bilavasitə bağlıdır. Bütün bunlara görə bu dominantlıq ictimai dəyərləri və insan hüquqlarını pozduğu nöqtəyə çatanda siyasi debatlar və siyasi müdaxilələr üçün müvafiq mövzu olmuşdur. Hər nə qədər yaşlı nəsillə qarşı bir çox stereotiplər mövcud olsa da, bir faktı vurğulamaq lazımdır ki, dini, irqi və entik qrupları hədəf alan və onlara nifrət bəsləyən radikal qrupların olmasına baxmayaraq, hətta müasir dövrümüzdə gender stereotipləri də mövcud olduğu halda (kişi şovinistləri, “men heyters” (man haters), misoginistlər (misogynists) yaşlı nəslə hədəf alan radikal qruplar mövcud deyil (6, s.50).

Keçmişə nəzər saldıqda yaşlı nəsillə gənc nəsil arasında hər zaman uyuşmazlıq olduğunu müşahidə edirik. Lakin əvvəllər yaşlıya verilən dəyərin, edilən hörmətin tələbi olaraq onların mövqeyi daha güclü idi və ailədə daha çox söz sahibi idilər. Bu gün isə dünyanın sürətlə dəyişməsi ilə yaşlılar və gənclər arasındakı uyuşmazlıq, fikir ayrılıqları daha da artır. Bunun əsas səbəblərindən biri dəyişən dünyanın sürətinə, fikri və texnoloji dəyişikliklərə yaşlıların

adaptasiya ola bilməməsidir. Artıq gənclər öz həyatları haqqında özləri qərar vermək istəyir. “Köhnə fikirli” olduqları üçün yaşlıların fikirlərinin günümüzdə faydalı olmadığını düşünürlər. Buna görə də fərqli cəmiyyətlərdə yaşlı insanlara münasibət və yaşlılığa verilən məna müxtəlifdir. Əksər hallarda inkişaf etmiş qərb dövlətlərində əvvəlki işləkliyi itirdiyi üçün yaşlıların yük olduğunu və cəmiyyətə faydalı olmadığını düşünürlər. Bu toplumlarda yaşlıların mənəvi yüksəkliyi və dəyəri o qədər də böyük deyil. Bundan fərqli olaraq tarixən şərqdə, həmçinin də bizim cəmiyyətdə yaşlılara edilən hörmət, onlara verilən qiymət daha çox olmuşdur. Sözlərinə böyük əhəmiyyət verilmiş və fikirlərinin müdrikliyinə güvənilmişdir. Tarixə nəzərə salsaq dastanlarımızda, mütəfəkkirlərin əsərlərində ailə dəyərləri əsas götürülmüş, bunun kökündə böyüyə hörmət qocaya ehtiram, sevgi məsələləri dayanmışdır. Yaşlılara olan münasibət bu gün qərbdəki qədər mənfi olmasa da qloballaşan dünyada fikir alış-verişi nəticəsində dəyişməkdədir. Sənaye şəhərlərinə axın, gənc ailələrin ayrı yaşamaq istəmələri, şəhərləşmənin maddi və psixoloji çətinlikləri kimi amillərin ortaya çıxması nəticəsində yaşlıların cəmiyyətdə əvvəlki mövqeyi dəyişir və hətta onların yük olduğunu düşünənlər də olur.

Postmodern dövrdə sosial-iqtisadi dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq yaşlılara və ailəyə münasibət dəyişməyə başlamışdır. İctimai dəyişikliklə birlikdə yaşlı və ailə əlaqələri “ictimai bir problem sahəsi” halına gəlmişdir. Sənayeləşmə və şəhərləşmə müddətindən asılı olaraq geniş ailə quruluşundan nüvə ailəyə çevrilmə, həm şəhər, həm də kənd ərazilərindəki ailələrə böyük ölçüdə təsir etmiş və yaşlılar üçün hər cür zəmanəti təmin edən geniş ailə sayı azalmışdır. Ailə quruluşundakı dəyişmələr qohum əlaqələrinin zəifləməsinə səbəb olmaqda və şəhər həyatında təsirli bir iqtisadi rola sahib olmayan yaşlılar və ailələri bu vəziyyətdən təsirlənərək ailə əlaqələrində fərqli problemlərlə qarşılaşmaqdadırlar. Şəhərdəki yaşlı və kənddəki yaşlıni müqayisə etsək kənddə yaşlıya verilən dəyərin şəhərdəki yaşlıya verilmədiyini görürük. Koç Mustafa qeyd edir ki, “Kənd sahəsindəki yaşlılar: ətraflarından daha çox hörmət görür, onların təcrübələrinə daha çox ehtiyac duyulur və şəhərdəkinə nisbətə daha uzun müddətli iş imkanları vardır. Bu mədəniyyətdə yaşlı söz sahibi, ailə üzvlərinə məsləhətçilik edən əhəmiyyətli kəsdir. Faydalı olma və özünə ehtiyac duyulduğunu bilmək, insanın ruhi sağlamlığı üçün çox əhəmiyyətli. Yaşlı qadınları, bəzən də

kişiləri yaşadığı evin içərisindəki nəvəsinə baxmaq, ana işləyirsə evi idarə etmək məsuliyyətinin öhdəsindən gəlmək çox xoşbəxt edir” (7. s 290).

Yaşlanma qorxusu fərdin öz yaşlanma prosesini daha çox itkilərin hakim olması kimi dəyərləndirdiyi üçün ona qarşı tutduğu neqativ mövqə kimi qavranılır. Fiziki və psixoloji dəyişikliklər mümkün ehtimalla insanın sağlamlığına, dostlarına və s. mənfi şəkildə təsir göstərir, eyni zamanda maliyyə qaynaqları azalır. Berezin qeyd edir ki, “xarici və daxili dəyişikliklər üçün onların əmələ gəlməsi faktından daha çox onların necə qarşılınması və mənimsənilməsi önəmlidir”. Stress üzərindəki tədqiqatlar uğurlu adaptasiyanın yerinə yetirilməsi üçün iki yol təklif edir: (bax 1, s.323)

Birincisi, erkən stress və tədqiqat kənarında baş verən hadisələri itki və qorxudan daha çox problem kimi şərh edir. Yaşlanmanın bütün mərhələlərində fəal problem həlli yanaşmasının faydalı olduğu sübut olunur. Fərdlər yaşlanma prosesi, zəif sağlamlıq riskini azaltmaq üçün daha sağlam həyat təzi mənimsəyə, təqaüd planları haqqında çox məlumatlar öyrənə və öz gələcək qayğılarını təmin edə bilərlər. Yaşlı şəxslərin həyatı daha rahat və daha yüksək şərtlər daxilində yaşamaq üçün bir sıra

addımlar atmağın mümkünlüyünə inandırılması, onların qocalıq qorxusunun çox əhəmiyyətli şəkildə azalmasına kömək edir.

Antonovski (1972, 1979, 1987) tərəfindən göstərilən ikinci yanaşma bizə bəzi şeylərin iradəmizin xaricində olduğunu xatırladır. Onun bizim adaptasiya anlayışımıza ən böyük töhfəsi çərçivəmizi şəxsi nəzarətdən üstün idarəçiliyə dəyişməsidir. Antonovski həyatdakı tələbləri, hadisələri və əngəlləri qeyri-təbii hadisə kimi deyil, normal həyat tərzinin bir hissəsi kimi konspektləşdirir. Aparığımız araşdırmalardan belə məlum

oldu ki, yaşlılıq problemi və onun araşdırılması şəxsiyyətlərarası münasibətlər kontekstində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istər ailə daxili münasibətlər, istərsədə sosial cəmiyyətdə yaşlının həyatı, statusu, rolu nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməli problemdir. Tədqiqatlardan da görüldüyü kimi bütün dünyada inkişaf əlaqəli fikri və texnoloji dəyişikliklərlə bağlı yaşlıların cəmiyyətdə və ailədə rolu dəyişmişdir. Odur ki, bu problemin araşdırılmasında ənənəvi və müasir dövr üçün mövcud olan və lazımlı dəyərlərin saxlanması və inkişafı zəruridir.

Ədəbiyyat:

1. Nelson T. D. (2004) . Ageism. London, England, The MIT press, S. 340, 331,323.

2. Nelson T. D. (2004) . Ageism. London, England, The MIT press, S. 339

3. Overall C «Old Age and Ageism, Impairment and Ableism: Exploring the Conceptual and Material Connections». NWSA Journal, 2006. Vol. 18, No. 1, p.p 131

4. Overall C (2006) «Old Age and Ageism, Impairment and Ableism: Exploring the Conceptual and Material Connections». NWSA Journal.

2006 Vol. 18, No. 1 p.p 128

5. Overall C (2006) «Old Age and Ageism, Impairment and Ableism: Exploring the Conceptual and Material Connections». NWSA Journal. Vol. 18, No. 1 p.p 127

6. Nelson T. D. (2004) . Ageism. London, England, The MIT press, S. 50

7. KOÇ Mustafa, Yaşlılık Psikolojisi İle İlgili Yapılan Bilimsel Çalışmaların Tarihi ve Literatürü Üzerine Bir Araştırma, 2000, Cumhuriyet üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi, Cilt: 4/1, Sivas. s. 290

ПРОБЛЕМА ЭЙДЖИЗМА В ПОЖИЛОМ ВОЗРАСТЕ

АБСТРАКТ

С развитием Геронтологии роль пожилых людей в обществе и их образ жизни ещё глубже исследовались, появились новые научные термины. Эйджизм («ageizm»), аблеизм («ableizm») –одни из таких терминов.

В статье речь идёт о концептуальном и материальном подходе к процессу старения.

В то время как существуют много стереотипов предвзятого отношения к пожилому поколению, эти стереотипы не так ярко выражены как отношение радикальных групп, питающих ненависть к религиозным, расовым, этническим, а также гендерным группам.

В результате исследований с целью сокращения уровня Эйджизма и предвзятого отношения к пожилым людям был подготовлен концептуальный план, и компоненты этого плана были упомянуты в этой статье.

В статье также было уделено внимание меняющемуся значению пожилых людей в обществе и отношениям между поколениями.

AGEISM PROBLEM IN SENILITY

ABSTRACT

With the development of gerontology, life style of older people and their role in the society have been explored deeply and new scientific terms have been created. Scientific terms like ageism and ableism are new in the science. Material and conceptual approach in the ageing process are also discussed in the article. Despite the existence of stereotypes against older people, those stereotypes are not as strong as the ones target religious, racial and ethnic groups. Conceptual plan for reducing ageism is prepared as result of research and some parts of this plan are discussed in the article. The changing role of older people in the society and intergenerational relations are discussed in the article as well.

*Məqalə ADPU-nin Pedaqogika və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 1)
Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 29 mart 2013-cü ildə daxil olmuşdur*

QAÇQINLARIN PSIXOLOJİ REABILİTASIYASI PROBLEMİNƏ MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

Səbinə Salmanova

*Bakı Dövlət Universitetinin Psixologiya
kafedrasının doktorantı*

E-mail: eldenizsalmanov32@hotmail.com

Açar sözlər: *stress, gərginlik, sosial rehabilitasiya, psixoloji rehabilitasiya, həyəcan*

Ключевые слова: *стресс, напряженность, тревога, социальная реабилитация, психологическая реабилитация*

Key words: *stress, tension, anxiety, social rehabilitation, psychological rehabilitation*

Qeyd edək ki, müharibənin gətirdiyi ağır əzablar və iki dəfə öz yurd-yuvasını tərk etmiş insanlarda müxtəlif psixi pozuntular, bu və ya digər spesifik problemlər ortaya çıxardı. Bu zorakılıq prosesi uzunmüddətli və əzablı prosesləri özündə ehtiva edir. Bu nəinki insanın bütün həyatını əhatə edir, hətta dünyaya gələn yeni nəsillərə də çox ciddi təsir göstərir. Bütün bu səbəblər o qədər dərin və ciddidir ki, bu münaqişənin nəinki sosial-psixoloji, həm də klinik-psixoloji nəticələrinin araşdırılmasını zəruri edir. Ayrı-ayrı təşkilatların və qurumların apardıqları sorğuların nəticələrindən məlum olur ki, zorakılığa məruz qalanların travmatik nəticələrinin birbaşa rehabilitasiya olması üçün çox az tədbir görülüb.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların nəticələrinin təhlilindən aydın olur ki, müəyyən hadisələr zamanı alınmış psixi zədənin səviyyəsindən asılı olaraq rehabilitasiya işinin həyata keçirilməsinin effektivliyi təmin edilir. Deməli psixoloji rehabilitasiya prosesinin həyata keçirilməsindən əvvəl travmanın dərəcəsi müəyyənləşdirilməli, diaqnostik əhəmiyyətli tədbirlər sistemi həyata keçirilməli və son nəticədə psixoprofilaktikanın bir sıra üsullarından istifadə edilməlidir. Təbii ki, psixoloji rehabilitasiya prosesinin keçirilməsi mərhələlərini bilmədən, haqqında söylənilən məsələni reallaşdırmaq qeyri-mümkündür. Bunun üçün isə rehabilitasiyanın anlayışının mahiyyətini araşdırmaq və problemə lazımı aydınlıq gətirmək zəruridir.

Qeyd edək ki, reabilitasiya xəstələrin normal həyat fəaliyyətinin bərpasına yönəldilən tədbirlər sistemi (1,s.143). Travma almış şəxslərin normal həyat tərzini bərpa etmək, onların ictimai mövqelərini təsbit etmək, düşükləri yeni şəraitə uyğunlaşmalarını gerçəkləşdirmək üçün istifadə olunan prosedura reabilitasiya adlanır. Burada başlıca məqsəd köhnədən qalmış izləri müəyyən zaman intervalında unutmaq, əksər hallarda isə onu dərk edərək vəziyyətlə barışmaqdır.

Bəzi mənbələrdə isə reabilitasiya prosesi, şəxsiyyətin professional, sosial şəraitində əmələ gələn çatışmazlıqlar və xəstəliklərin sonrakı inkişafı prosesinin dayandırılması və ya onun təsirinin minimuma endirilməsi kimi baxırlar. Bu istiqamət reabilitasiya adlanır (2, s.611). Göründüyü kimi reabilitasiya bütün hallarda bərpa xarakterli tədbirlər sistemi kimi nəzərdən keçirilir. Həmin tədbirlər sistemi, tibbi, kliniki, psixoloji və sosial-psixoloji aspektlərdə həyata keçirilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, tibbi, professional və məktəb reabilitasiyasının əksinə olaraq psixoloji reabilitasiya vəhdət təşkil edir. Bundan başqa həmin reabilitasiya sahələrinin özünəməxsus psixoloji cəhətləri, problemləri vardır. Ona görə də əksər hallarda psixoloji reabilitasiya, digər başqa

reabilitasiya sahələri ilə müştərək fəaliyyət göstərərək lazımi effekt verir.

Psixoloqun psixodiagnostik işinin ən mühüm mərhələsi-psixi zədənin əsas simptomları və şəxsiyyətin strukturuunda onun tutduğu dərinlik dərəcəsinin müəyyən edilməsi mərhələsidir. Bu mərhələdə müxtəlif metodik vasitələr tətbiq etməkdə psixoloq şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətləri haqqında dəqiqi təsəvvür əldə edərək, həlledici faktoru aşkara çıxarmaq və psixoloji cəhətdən qiymətləndirmək üçün zəmin hazırlayır.

Reabilitasiya işinin düzgün təşkili üçün diaqnozun müəyyən edilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, diaqnoz sadəcə olaraq psixoloji əlamətlərin göstəriciləri üzrə qoyulmur: o həm də tədqiqat zamanı əldə edilən məlumatların müxtəlif həyat situasiyaları ilə uyğunluğunu da nəzərdə tutur. Diaqnoz qoyulan zaman gələcək uyğunlaşma məsələləri, rekonstruksiya nəzərə almaqla məlumatların yaş analizi böyük əhəmiyyətə malikdir.

L.S.Vıqostski, V.V.Msyaşiov, V.S.Sokolova və başqaları hesab edirlər ki, diaqnozun yalnız simptomlar və ya faktiki məlumatlar toplusu kimi qəbul edilməsi yolverilməzdir. Məlum simptomlara əsaslanan elmi diaqnoz, bu simptomların əsasında dayanan prosesin müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Başqa sözlə yalnız

simptomlar deyil, onları yaradan, formalaşdırən sahələr də nəzərə alınmalıdır. Bu zaman hər kəsin yaşadığı ekstremal situasiyanın xarakterinə və insanların fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə ciddi fikir vermək tələb olunur.

K.Rocersin fikrincə, yalnız laboratoriyada deyil real həyat şəraitində də insanların davranışının öyrənilməsi zamanı əldə edilən psixoloji göstəricilərin müəyyən qeyri-dəqiqliyə malik olduğunu da yadda saxlamaq lazımdır.

Bizim fikrimizcə o, çox haqlı olaraq qeyd edir ki, konkret tədqiqat zamanı almış materialların və ya məlumatların gerçəkliyi ilə nəticənin gerçəkliyi arasında böyük fərq vardır. Nəticələr həmişə nisbi xarakter daşıyır, çünki onlar mövcud metodika, yaxud məlumatların şərhinin mümkün üsullarından biri üzrə aparılan müşahidələr və ya eksperimentlər əsasında çıxarılır.

Bildiyimiz kimi reabilitasiya prosesi adətən psixoterapiya prosedurasının son nəticəsi kimi çıxış edir. Bunun üçün də hər hansı reabilitasiya prosesinin həyata keçirilməsi ilk növbədə psixoloji terapiyanın hansı metodlara və metodologiyaya əsaslanmasına istinad edir.

Psixokorreksiya və psixoterapiya işinin təşkilində və gerçəkləşməsində müxtəlif metodlar mövcuddur ki,

bunlar da son nəticəni yəni reabilitasiyanın hansı yönümdə aparılmasını şərtləndirir. Problemə müxtəlif aspektdən yanaşmalar olduqca müxtəlifdir. Biz yalnız ən populyar olan və müasir dövrdə də istifadə edilən metodların təhlilini məqsədəuyğun hesab edirik. Psixoloji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, problemlə bağlı bir neçə məktəbin metodologiyasını qruplaşdırmaq və ondan istifadə etmək mümkündür. Ancaq bir cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, bizim etnik mühitə hər cür metodu mexaniki şəkildə köçürmək olmaz. Metodların modifikasiya edilməsi və onların mühitə uyğunlaşdırılması zəruridir.

Azərbaycan psixoloqu prof. Ə.S.Bayramov bu məsələ ilə bağlı yazır: “Əgər məsələnin tarixinə nəzər yetirsək asanlıqla görürük ki, psixoterapiyada formalaşmış ayrı-ayrı istiqamətlər məhz psixoloji nəzəriyyələr əsasında meydana gəlmişdir.” (4, səh.519). Göründüyü kimi müxtəlif psixoloji məktəblərdə yaranmış bu istiqamətlər özünəməxsus metodologiyaya malikdir.

Psixoterapiyanın və psixoreabilitasiyanın ən geniş yayılmış istifadə məktəblərindən biri psixoanalitik istiqamətidir. Bu yanaşmanın banisi Z.Freyddir. Freydizm formalaşana-dək psixi xəstəliklərin, hər cür psixi narahatlıqların anatomik-örqanik səbəblərini tapmaq heç bir nəticə ver-

məmişdir. Psixiatriya ruhi həyatda olan xəstəlikləri müalicə etmək üçün də metodlar tətbiq edirdi ki, bunların həmin xəstəliklərin səbəbləri ilə heç bir əlaqəsi yox idi. Geridə qalmış müalicə metodları Freydi ona görə təmin etmirdi ki, onlar küll halında xəstəliyin əsl səbəblərinə toxunmur reabilitasiyanın ağırlıq mərkəzini həkimin üzərinə atırdı. Psixoanaliz əks yolla getdi. Baxmayaraq ki, psixoanaliz özünün ilkin vəziyyətində terapevtik məqsədlər güdmürdü, Freyd onun funksiyasını terapiya ilə məhdudlaşdırmaq istəmirdi. O, yazırdı: “Mən heç vaxt terapiya təşəbbüskarı olmamışam.” Ancaq bununla belə qeyd etməliyik ki, Freydin metodologiyası bilavasitə psixoterapiya və reabilitasiyaya yönəlmişdir.

Freydin psixoanalizi “özün-özünü dərk et!” prinsipinə əsaslanırdı. Bu olduqca səmərəli və reabilitasiyanın effektiv təşkili üçün vacib prinsipdir.

Freyd yazırdı: “Psixoanaliz”-psixi həyatla məşğul olur. O xəstənin halını dəyişdirir. İnsanın psixoanalizə sahib olması, onun psixoanalitikə çevrilməsi nə isə bir obyektin həqiqətini kəşf etmək deyil, əksinə özünün hərəkət və rəftarında, o reabilitasiyada dəyişiklik etmək deməkdir. Bunu üçün fəaliyyətdə, aktual vəziyyətdə olan həyat tərzilə idealdə nəzərdə tutulan həyat tərzilə arasındakı fərqi mənə və əhəmiyyətini ayırd edilməlidir.

Psixoanalizə insan hər şeydən əvvəl özünü, öz şəxsiyyətini öyrənərkən sahib olur, psixoanaliz xəstəliyin ağırlıq mərkəzi xəstənin üzərinə keçirir. Bu zaman hər şey psixi baxımdan narahat olan şəxsin özündən, öz rəftarından, dözümlü səviyyəsindən asılıdır. Psixoanalitik prosedura zamanı, insanla, həkim və ya psixoloq arasında xüsusi-dialoq münasibət yaranır. Bu münasibət xəstənin tərzinə, onun oriyentasiyasına təsir edir, onları dəyişdirir. Bu baxımdan sözlərin əhəmiyyəti haqqında Freyd yazır: «Sözlər nə vaxtsa əfsunlayıcı funksiyaya malik olmuşlar, onlar indi də bir çox hallarda özlərinin əvvəlki əsrarəngiz qüvvəsini saxlayır (6, s.8).

Doğrudur, «qayıdan təəssüratlar» sindromunun aradan qaldırılması psixoanalizin sıxışdırma ideyasından istifadə etmək mümkündür, ancaq uzun müddətli müşahidə aparmaq və bunun sayəsində bir sıra psixoloji sapmaları aradan qaldırmağa, təbii ki, hər hansı maliyyə vəsaiti çatmaz. Nəzərə almaq lazımdır ki, qaçqınların sayı 200 minə yaxındır və bu böyük rəqəmdir.

Qeyd olunmalıdır ki, bütün deyilənlərlə yanaşı psixoanalizin uğurları danılmazdır və onun ayrı-ayrı ideya və mülahizələrdən psixoloji reabilitasiyanın həyata keçirilməsi üçün istifadə etmək üsulu nəticələrin əldə olunmasına gətirib çıxara bilər. Xü-

susilə psixoanalizdə nəzərdə tutulan psixodramlar qarşılıqlı söhbətlər, müəyyən səhnəciklərin təşkili və s. Bu problemlərin həllində yardımçı ola bilər. Təsadüfi deyil ki, Eynşteyn Freydi “Bəşəriyyətin müəllimi” hesab etmişdir. Hətta kibernetikanın banisi Vinner deyirdi ki, Freyding ideyaları ən yeni fizika ilə səsleşir.

Psixoreabilitasiya və psixokorreksiya işinin təşkilində xüsusi seçilən və müstəqil metodologiyaya malik olan psixoloji məktəblərdən biri də humanistik məktəbdir. Qeyd etmək lazımdır ki, psixoloji məsləhətin ən mötəbər metodlarından biri K.Rocers tərəfindən irəli sürülmüşdür. Müəllifin fikrincə, psixoterapiya prosesində şəxsiyyəti dəyişdirməyin üç əsas şərti vardır:

- empatiya;
- pasiyentə şərtsiz pozitiv münasibət;
- pasiyentlə ünsiyyətdə səmimilik.

Adətən bu üç şərt psixoterapevtik yanaşmanın ilkin şərtləri deyil, hər şeydən əvvəl psixoterapevtin daxili ustanovkasi kimi qəbul edilir. Hər üç şərtlə ayri ayrılıqda tanış olaq.

Psixoreabilitasiya prosesində empatik anlama hər şeydən əvvəl psixoterapevtin bütünlüklə pasiyentin daxili aləminə pozitiv münasibətlərlə yanaşmasını tələb edir. Verbal empatiya insanlarda stimullaşdırıcı duyğular yaradır. Onlar başa düşürlər ki,

onlar tək deyildirlər, onları başa düşürlər, onları olduqları kimi qəbul edirlər. Bu məqam konsultasiyanın gedişində başlıca münasibət kimi təqdim edilir. İnsanın empatiya qabiliyyətini göstərən aşağıdakı potensial xüsusiyyətləri vardır ki, bu da proseduranı müvəffəqiyyətlə aparmağa imkan verir:

- pasiyent tərəfindən ifadə edilən emosiyalara dözümlülük nümayiş etdirilə bilər;
- insan daxili aləmini üzə çıxarmaqla tərəfdaşının daxili aləminə dərinlən nüfuz etmək qabiliyyətinə malikdir;
- insan öz qavrayışını başqa adamların qavrayışına uyğunlaşdırma bilər. Bununla da, o başqasının daxili aləmində baş verənləri daha yaxşı anlayır və başa düşür.

Ekzistensialist-humanistik psixoterapiyanın və realbitasiyanın təşkili üçün ikinci şərt təmənnasız pozitiv münasibətidir. Bu ona əsaslanır ki, hər bir insanda özünün pozitiv istiqamətdə dəyişmək üçün bir sıra potensial imkanlar vardır.

Bir sıra psixoloqların fikrincə realbitasiya işinin təşkilində özünü dərkətmənin və özünü qiymətləndirmənin inkişaf etdirilməsi müsbət effekt yaradır. Prosesin gedişində iki mexanizmin təsiri danılmazdır.

Birincisi insanlar özlərinin zəif cəhətlərini təzahür etdirərkən və ya

onu kimlərlə müzakirə edərkən, başqaları tərəfindən rədd edilmədən qorxmurlar.

İkincisi isə, insan inanır ki, onun müvəffəqiyyətindən və müvəffəqiyyətsizliyindən asılı olmayaraq, onun başqaları ilə müqayisə etməyəcəklər. Bu zaman ortaya çıxmış qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmənin normallaşdırılması üçün psixoterapevtlə pasiyentin arasında səmimiyyət körpüsünün yaradılması çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Səmimiyyət yaradılması o deməkdir ki, psixoterapevt öz şəxsi təcrübəsini pasiyentlə bölüşür. Doğurdan bir sıra psixoloqlar, o cümlədən K.Rocers bunun əleyhinə çıxır. Lakin K.Rocersin fikrini də hamı birmənalı dəstəkləmir. Doster və Bruks göstərirlər ki, səmimiyyət prosesi özündə köməyə ehtiyacı olan insanın təbii və spontan reaksiyasını inkişaf etdirir. Onun professional rolundan, sosial statusundan asılı olmayaraq səmimi qəbul edirlər.

Barret, Lenard və başqalarının apardıqları tədqiqatlardan bəlli olmuşdur ki, səmimi münasibət insanlarda özünə hörmətin yüksəlməsinə, eləcə də başqalarının fikir və ideyalarına hörmətlə yanaşmalarına şərait yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, qaçqınlara və məcburi köçkünlərə səmimi qayğı, nəvaziş göstərməsi, onların dərd və sərlərinə şərik olmaq elə, əslində onlarda psixoterapevtik prosesin aparılmasıdır.

Psixoterapiyanın və psixoreabilitasiyanın tanınmış və sınaqdan keçirilən metodlarından biri də bihoverist metoddur. Psixoterapiyada bihoverist yanaşma-intropsixi terapiya adlanır. Bu terapiyanın metodologiyasında başlıca cəhət ondan ibarətdir ki, burada pasiyentin özünə öz probleminin səbəblərini tapmaq və onun həll edilməsinə düzgün yanaşma tərzini formalaşdırmaqdır. Belə prosedura sosial və fərdi planda həyata keçirilə bilər. Bu yanaşmanın tərəfdarlarının fikrincə, insan çətinlikləri dəf etmək üçün müəyyən iradi cəhd göstərilirsə, nəticədə qeyri-adaptiv davranış tərzini aradan çıxmış olur.

Bihoverist yanaşmanın başlıca müddəalarına görə hər hansı bir psixi çatışmazlığın əsasında qeyri-adaptiv davranış durur. Ona görə də belə davranışın səbəbinin açılması son nəticə etibarilə problemin aradan götürülməsinə fərdin sosial gerçəkliyə adekvat adaptasiyasına şərait yaradır. Səbəb və nəticənin dərk olunması öz-özünü avtomatik olaraq psixoloji problemləri həll edir və insan hər hansı bir çətinliyə məruz qalmır.

Məlumdur ki, bihoverist terapiyada davranışın modifikasiyasında dörd yanaşma tərzini əsas götürülür: 1) əks şərtlənmə; 2) optimal metodlar; 3) sosial öyrənmə nəzəriyyəsi modeli; 4) özünə nəzarət prosedura;

Adını çəkdiyimiz bu dörd model bizi maraqlandıran problemlə sıx bağlı olduğundan və qaçqınların reabilitasiyasında istifadə olunması mümkün olduğundan onların hər birini ayrı-ayrılıqda təsirini, şərhini məqsədəuyğun hesab edirik. Nəzərə almaq lazımdır ki, şəraitdən və psixoterapevtin keçdiyi metodlarından asılı olaraq psixologiyada mövcud olan əksər metodlardan istifadə fikrimizcə effektiv nəticə verə bilər. Ona görə də söylənilən bu modellərin hər birində özünü göstərən müsbət cəhətlərdən istifadə etmək lazımdır. Məsələn, bu prosedura həyəcan ona qarşılıqlı əks mövqedə olan, reallığa qarşı götürür. Sistematik desensibilizasiya həyata keçirilərkən pasiyentə rahatlanması qaydalarını öyrədirlər. Bundan başqa onu həyəcanlandıran situasiyaları bir-birinin ardınca saymasını təklif edirlər. Bir məsələ maraqlıdır ki, elə-belə təsadüfi yığımlı deyil, çətinlik dərəcəsinə görə qruplaşdırılır. Sonra isə rahatlıq vəziyyətində olan pasiyentə onda minimal həyəcan yaradan situasiya təqdim edirlər. Bu təqdim etmələr o qədər davam edir ki, pasiyent artıq həyəcan hiss etmir. Daha sonra daha güclü stress yaradan situasiyalar təqdim edirlər. Hər dəfə təqdim edilmiş situasiyalar əzələ gərginliyi deyil, əksinə əzələ boşalmaları yaradır. Real həyatda həyəcalı situasiyalarda

qarşılaşan insanlar artıq ona qorxu ilə deyil, rahatlıqla reaksiya verirlər. Göründüyü kimi əks şərtlənmə addım-addım proqramını həyata keçirir. Fikrimizcə bu olduqca vacib bir cəhətdir. Çünki, qaçqınlar öz yurdlarına dönmədən sonra yaşaya biləcəkləri problemləri bu başdan həll edə bilirlər(6, s. 37).

Qeyd edək ki, davranış terapiyasının seçilən metodlarından biri də Skinner tərəfindən hazırlanmış operant metodlarıdır. Bu metodlar əsasında ardıcıl yaxınlaşmalar əsasında davranışın mexanizmlərinin formalaşması durur. Burada başlıca məqsəd Skinnerin sözləri ilə desək «arzuolunan davranış mexanizmlərini möhkəmləndirir».

Bundan başqa «özünə nəzarət prosedura»da biheviyotist terapiyasının əsas aparıcı metodlarından biridir. Başqalarından fərqli olaraq bu prosedura pasiyent öz-özünü rəğbətləndirir. Hər bir müsbət müvəffəqiyyət onun özü tərəfindən mükafatlandırılır. Beləliklə pasiyentdə özünə inam yüksəlir və çətin şəraitdən başqalarının köməyi olmadan çıxır.

Bütün psixoterapevtik metodlar kimi bioloji yanaşma da hər şeydən əvvəl insan normal davranış tərzi göstərməsinə və qeyri-normal davranışın simptomlarının müəyyənləşdirilməsinə yönəlmişdir. Bu yanaşmaların başlıca prinsipinə görə psixi

vəziyyətin yaxınlaşdırılmasında əsas məsuliyyət pasiyentin üzərinə düşür. Bocerдин fikrincə psixoterapevt deyil, insan özü öz davranışı, ideyaları və fikirlərinə məsuldur.

Əksər hallarda patogen faktor rolunda çıxış edərək, hər zaman dəyişmişir. Əgər terapiya və reabilitasiya prosesində insan öz davranışını dəyişərsə də, xarici aləmdən gələn stresslərin sabitliyi qorunub saxlanır. Bundan əlavə bir sıra psixoloqların fikrincə, psixoloji patologiyaların əsl səbəbi, sosial-iqtisadi vəziyyətdir.

Respublikamızda məskunlaşan qaçqınların istər psixoloji, istərsə də sosial-iqtisadi vəziyyəti elə stresso-

gen amildir. Deməli ilk növbədə bu vəziyyəti düzəlməsi də vacib məsələlərdən biridir. Əlavə olaraq miqrasiya məsələləri, qaçqınların bir ərazidən başqasına köçürülməsi də ayrı-ayrılıqda adaptasiya sindromunu gücləndirir.

Bu məsələnin həll edilməsi əslində mütəmadi xarakter daşımır. Deməli, psixoterapiya və psixoreabilitasiyada ardıcılıq prinsipi əldə rəhbər tutulmalıdır. Bir sıra hökumət və qeyri-hökumət təşkilatları bu problemin həllinə yönəlmiş layihələrin, treninqlər-qiymətləndirmələrin həyata keçirilməsinə maddi köməyi göstərilməli, buna şərait yaratmalıdırlar.

Ədəbiyyat:

1. İsmayılov N.V. Psixiatriya. Bakı: 1998, 234 s.

2. Персс М., Баутин У. Клиническая психология. 2-ое издание. Санкт-Петербург: 2000, 135с.

3. Выготский Л.С. Собрание сочинение в.6 т.т 3. Москва, 1983, 143 с.

4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2002, 376с.

5. Годберн И. Клиническая психология. Москва, 1992 146с.

6. Хорни В.С. Самоанализ. Санкт-Петербург, 2002, 213с.

**РАЗЛИЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ПРОБЛЕМЕ
ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ
РЕАБИЛИТАЦИИ БЕЖЕНЦЕВ**

АБСТРАКТ

В статье говорится о психологических подходах к некоторым проблемам, которыми сталкиваются в ходе адаптации к новой социальной среде более 200 тысяч наших соотечественников, изгнанных из родных земель, в результате агрессии Армянского государства, а также об организации и проведении их реабилитации. Автор указывает, что реабилитационный процесс направлен на решение и реконструкцию проблем и недостатков, связанных как с реабилитационным процессом, так и медицинской точки зрения. Результаты проведенных исследований показали, что процесс психологической реабилитации беженцев можно проводить на основании общих методологических принципов, в различных направлениях. Исследуемые в основном страдают от депрессивных психических нарушений стрессового характера. Автор приходит к мнению, что ненадлежащая организация психореабилитационного дела более 200 тысяч беженцев, может способствовать к появлению серьезных проблем. Таким образом, систематическое проведение с беженцами социально-психологических тренингов по крупным проектам поможет сведению к минимуму указанной проблемы.

**DIFFERENT APPROACHES TO THE PROBLEM
OF THE PSYCHOLOGICAL
REHABILITATION OF REFUGEE**

ABSTRAKT

The issues of organization and implementation of psychological approaches to the problems faced during the adaptation to new social environment of our citizens more than 200 thousand who became refugees, and displaced from their homelands as a result of genocide policy of aggressive Armenia and their rehabilitation are spoken in the article. The author states that rehabilitation process is the process which has been directed towards the solution and reconstruction of problems, lacks emerged both psychological,

and medical point of view. It can be concluded as a result of the implanted investigations that psychological rehabilitation process of refugees may be implemented in various directions within the general methodological principles. The investigated persons suffer from stress nature depressive type mental disabilities. The author has such a conclusion in the article that if the psycho-rehabilitation of refugees more than 200 thousand wouldn't be implemented as necessary and proper manner, this will cause to the emergence of serious problems in the future. So that within the large scale projects, the timely implementation of social psychological trainings helps to minimize the existing problems.

*Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)
Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 10 yanvar 2014-cü ildə daxil olmuşdur*

**MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA
MƏNLİK ŞÜURUNUN İNKİŞAFINDA
AİLƏNİN ROLU**

Gülnarə Əlixanova

*BPKİYİ-nin Psixologiya və ictimai
elmlər kafedrasının baş müəllimi,
ARTPI-nin fəlsəfə doktoru
programı üzrə doktorantı
E-mail: gulnare.alixanova@mail.ru*

***Açar sözlər:** mənlilik şüuru, davranış, ünsiyyət təcrübəsi, ünsiyyət, inkişaf mərhələsi, eyniləşdirmə.*

***Ключевые слова:** самосознание, поведение, практика общения, общение, этап развития, идентификация.*

***Key words:** self-awareness, behavior, practice communication, communication, stage of development, identification.*

Uşaq hələ danışmağa başlamamışdan öncə, öz adını bilir və ona reaksiya verir. Daha sonra ad onun “Mən” obrazına daxil olur və özünüaktuallaşdırma vasitəsi kimi çıxış edir. Uşaq “Sən kimsən?” sualına öz adını bəyan edir. O, çox vaxt öz adının düzgün ifadə olunmasına etiraz edir və özünə qarşı düzgün müraciətə nail olur. Ad uşağı fərdiləşdirir və eyni vaxtda o, öz adını başqa oxşamalarla identifikasiyada edir.

Ailənin uşağa seçdiyi adın mənasına varmaq və ya əksinə olaraq münasib adın axtarışına çıxmaq, artıq mövcud olan “Mən” obrazın strukturlaşmasının fəal dinamikasın-

dan xəbər verir. Uşaq adının onun özünü simvolizə etməsini tez mənimsəyir. Uşağın öz adına reaksiyası “Mən” obrazın inkişaf xüsusiyyətlərinin həqiqi göstəricisidir. Əgər uşağa öz adı xoş gəlırsə, o adətən özü-özünə xoş gəlir və yaxud da əksinə olur. Uşağın öz adına münasibətinin ilkin olduğu, yoxsa uşağın əvvəlcə özünə qarşı münasibətdə olduğu və sonra onu öz adına keçirdiyini tam müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Lakin bir çox uşaqlar üçün “Mən” obrazın formalaşmağa başlaması, onlarda adın olduğunun müəyyənləşdiyi anla üst-üstə düşür.

R.Berns adın rolunu və “Mən” obrazı vasitəsilə mənlilik şüurunun

inkişafının bağlılığı fərziyyəsini irəli sürür. Uşağın özünüdərkini özünü başqalarından fərqləndirməyə təhrik edir [1.s.59]. “Mən”in sosial obyekt kimi yaranmasında ən başlıcası onun identifikasiyasıdır, ona xidmət edən vasitələrdən biri isə ailədə böyüklərin onu necə adlandırması və qəbul etməsidir. Əgər obyekt ad alır və ada rəğmən – müəyyənlik qazanırsa, ona münasibətdə müəyyən mövqe qazanılır.

Uşağı verbal olaraq başqalarının qeyd etməsi, yeni bir “Mən və mənim adım, mənim özüm” – dərk etmə aspektini müəyyənləşdirir. Böyüklərin uşaqlıqda verdikləri bütün keyfiyyətli və ya fərqləndirici, mənlilik şüurunun inkişafında rəğbətəndirici və məzəmmətedici adlar uşağın gələcək özünüifadəsində “göstərici” effekti əmələ gətirir.

Beləliklə, uşağa “ağıllı” özünəməxsus ifadə ilə müraciət olunması, onda bu müraciətə müvafiq “Mən” obrazı yaradır və uşaq onun həqiqiliyini “dəstəkləməyə” səy göstərir. Başqa cür birinciliyə uyğun olmayan “xəsis” kimi adlandırma, uşağın bu cür uyğunsuzluqla barışa bilməməsi, onda açıq etiraz hissi oyadır. “Sözlər ünsiyyət üçün zəruri olan hissi işarələrdir. Söz ondan istifadə edən adam üçün ideyaların hissi işarələridir”.

D.Qilford göstərir ki, “insanın özü haqqında təsəvvürləri, uşaq vax-

tında da uzlaşdırılmış olmalıdır (bir birinə zidd olmayan), əks halda şəxsiyyətin fraqmentləşməsi baş verir və insan rolların qarışmasından əziyyət çəkir”.

E.Erikson hesab edir ki, “bu dövrün təhlükəsi uşaqda özünün fəallığı və hər şeyi bilmək hissəsinə görə, onda təşəbbüskarlıq hissini boğa bilən, günah hissəsinin təzahürünə şərait yaradır.

Uşaqda özünüqiymətləndirmə özünün hər hansı bir təkrar olunmaz xüsusiyyətlərinin təyin edilməsinə görə deyil, başqa adamlardan fərqli cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi nəticəsində “Mən” obrazının müsbət keyfiyyətləri formalaşır. Uşaqda refleksiya qabiliyyəti təzahür etdikdə və onda özünü başqa insanların onu qəbul etdiyi kimi dərk etmək fikri yaranır.

“Mən” obrazının “kristallaşması” üçün əsas an, uşağın böyüklərin vasitəsilə dilə sərbəst malik olmasıdır. Ailə çərçivəsində püxtələşən hissələrin şəxsi fərdiliyi uşağın “Mən” şəxsi əvəzliyindən istifadə edilməsinin göstəricisidir.

Uşağın “Mən” obrazının fərdi təcrübəsi ailə üzvləri ilə qarşılıqlı ünsiyyət şəraitində təşəkkül tapır. Uşaqda “Mən” obrazının formalaşması məktəbəqədər yaşa xeyli qalmış başlayır, belə ki, üç yaşa yaxın bir çox uşaqlar artıq öz imkanları barədə

kifayət qədər aydın və dəqiq təsəvvürə malik olurlar.

Uşaqlarda mənlilik şüurunun inkişafı ilə bu təsəvvürlər daha əsaslı, davamlı xarakter alır və beş –yeddi yaş arasında ailə üzvlərinin qiymətləndirməsi onun şəxsi təcrübəsinin ona diqqət etdiyi nəticələr və yekun prizmadan dönərək uşaq tərəfindən yalnız müəyyən ölçüdə qəbul edilir.

Fərdi təcrübə nəticəsində məktəbəqədər yaşlı uşağın qazandığı biliklər, çox böyük konkretliyi ilə seçilir. Ona görə də məktəbəqədər bu cür biliklərə əsaslanan təsəvvürləri, ailə üzvləri ilə vasitəsiz ünsiyyət zamanı formalaşmış affektiv elementin böyük həcmdə mövcud olduğu təsəvvürlərdən daha emosional ifadəli çalarlara boyanır.

Uşağın fərdi təcrübəsinin əsas funksiyası öz obrazının xüsusiyyətlərinin, özü barədə faktiki biliklərin və imkanların koqnitiv təminatından ibarətdir.

Ailə üzvlərinin uşaqlara hər hansı qiymətləndirici təsiri özündə emosional və mənlilik şüurunun elementlərini birləşdirir, ona görə də onun diqqəti şəxsi davranışında yalnız yaxşı və ya pis tərəfə istiqamətlənmir, eləcə də özü barədə təsəvvürlərin qurulmasında model rolunu oynayır. Bu münasibətlərdə ailənin qiymətləndirici təsiretmə xarakteri, məktəbəqədər də öz imkanları barədə təsəvvür-

lərin formalaşması prosesində müəyyən əhəmiyyətə malikdir. “Biz öz uşaqlarımıza məhəbbət haqqında nə qədər ağıllı və qısa danışsaq, onların gələcək məhəbbətləri bir o qədər gözəl olar, lakin bu təmkin, bizim uşaqların rəftarına daimi və müntəzəm diqqətimizlə yanaşı mövcud olmalıdır” [2.s.42].

Məktəbəqədər özü haqda təsəvvürlərinin dəqiqlik səviyyəsi ailə üzvlərinin dəyərləndirici təsirinin adekvat səviyyəsinə mütənasibdir.

Ailə üzvlərinin azaldılmış qiyməti uşaqlara öz hərəkətlərinin nəticəsinin dəqiq qiymətləndirilməsinə xüsusilə mənfi təsir göstərir. Bu uşaqlarda inamsızlıq, münafiqə, ziddiyyət, hətta fəaliyyətdən imtina da yaradır.

Ailə üzvlərinin şişirdilmiş qiyməti məktəbəqədər yaşlı uşağın davranışına ikili təsir göstərir: birincisi, uşağın təsəvvüründə onun hərəkətlərinin nəticəsinin şişirdilməsinə təhrif edir; ikincisi onun qüvvəsini səfərbər edir, uşaqda yaxşı nəticələrin əldə edilməsinə inamı və optimizmi stimullaşdırır.

Məktəbəqədər yaşlı uşağın şəxsi təcrübədə öz imkanları barədə məlumatı, ailə üzvləri ilə ünsiyyət zamanı təcrübədə təsdiq olunur, mənlilik şüurunun inkişafı üçün konstruktiv mənbə yaranır. Ona görə də ailə üzvlərinin uşaqda özü barədə obyektiv

təsəvvürlərin yaradılmasında dəqiq qiymətləndirici təsirin rolu çox böyükdür. “Uşağın tərbiyəsi və təhsili ondan ibarətdir ki, öncə ancaq özü üçün sonra isə başqaları (böyüklər) üçün mövcud olan uşaq həm də özü üçün olur” [3. s.302].

Ailədə böyüklərlə ünsiyyət təcrübəsi uşaq üçün qiymətverici təsiretmənin əsas mənbəyidir, belə ki, onun təsiri altında uşaqda real aləmə, özünə və başqa insanlara qarşı münasibət formalaşır. Bundan başqa, uşağın ailədə böyüklərlə ünsiyyəti onda üç əsas funksiyanı yerinə yetirən fərdi təcrübəni təşkil edir: ünsiyyət təcrübəsi uşağın qarşısında dərk etmə məqsədini, bəzən isə öz fərdi təcrübəsinin verballaşmasını qoyur; bəzi hadisələrdə uşaqlara şəxsi təcrübədə müxtəlif tapşırıqların həlli vasitələrini təlqin edir; uşaqda cəmlənən təcrübənin sistemləşməsinə və ümümləşdirilməsinə təsir göstərir.

Uşaqlar üçün ailədə böyüklərlə ünsiyyət təcrübəsi, səy göstərilə bilən etalon və ya idealla fərqləndirmə vasitəsi rolunu oynayır. Məktəbəqədər yaşlı uşağın ailədəki böyüklərin qiymətləndirici təsiretməsindən asılılığı onun yaşına tərs müntənasibdir: uşaq nə qədər kiçikdirsə, ailədəki böyüklərin sözünü bir o qədər tənqidi qəbul edir və öz imkanları barədə təsəvvür də bir o qədər ödənilməyən fəaliyyətin konkret nəticə-

lərinə söykənir. Böyük məktəbəqədər yaşda ailədə böyüklər onun üçün körpəlikdə olduğu qədər nüfuzlu olmaqda qalır, lakin məktəbəqədərin qiymətləndirilməsi çox vaxt uşağın şəxsi təcrübəsinin diqtə etdiyi nəticə və yekun prizmasından keçir.

Bu dövrdə mənlilik şüurunun inkişafının yaradıcı və qarşısızalmaz xarakteri əsas sayılır. “Körpədə böyüklərlə anlaşılıq olan işarələrə daha artıq nümayişkəranəliyin törənməsi (ağlamaq, gülümsəmək, hərəkət) baş verir” [4.s.19]. Söhbət məhz mənim-səmədən deyil, törəmədən gedir, düzdür bu proses əlbəttə ki, böyüklərdə qarşılıqlı təsir situasiyasından kənar da mümkün deyildir. A.N.Leontyevin aforizmi belə idi: “mənanı öyrətmirlər. Mənanı tərbiyə edirlər”. Vaxtı ilə deyilənlər müasir dövrün təlim tələbləri ilə uzlaşır, bütövlükdə bu prosesi tamamlayır. Bu prosesi əks etdirən Ü.Hacıbəyovun öz konsepsiyası vardı. “O, kəşf yolu ilə öyrənmə” ideyasını “Tərəqqi” qəzetində (6,8 mart, 1 aprel 1909-cu il) dərc olunmuş əsərində açıqlamışdı. “Komenski yalnız nəyi öyrənmək və nəyi öyrətmək deyil, həm də necə öyrənmək və öyrətmək yollarını da göstərmişdir”. Məktəbəqədər yaş dövründə öyrədiş anlaq ilə deyil, tutuvari bir öyrədişdir, fəqət, əyləncə yolu olduğundan get-gedə anlaq vasitəsilə öyrənişə çevrilir. Uşaqlara faydalı

vərdislər verilməsini diqqətdən qaçırra, yalnız onların “zehni inkişafı qayğısına qalan tərbiyə bu inkişafda özünü qüvvətli istinaddan məhrum edər” [5.s.172]. Mandelştam körpələr haqqında yazırdı: “O, təcrübəni danışdıqlarından yapır və danışdıqları təcrübədən qidalanır”.

A.V.Zaparojetsin və A.R.Luriyanın tədqiqatları göstərirdi ki, “uşaqlar yalnız işarələri deyil, simvolları da yaradırlar. Onların hər ikisi dil elementləridir. Bu mənada körpə artıq mədəniyyət yaradıcısı olmasada, o zaman şübhəsiz ki, onun subyektidir. Ona görə də uşağın yaradıcı potensialına, onunla birgə mədəniyyət cürcətilərinə də təsir göstərməyə çalışmaq lazımdır”.

N.A.Berşteynin məşhur tezisində bu yaşda mənlilik şüurunun inkişafının və öyrənmənin yaradıcı xarakterində qeyd olunur ki, tapşırıq – təkrarsız təkrar deməkdir. Heç bir uşaq, heç bir böyük bir hərəkəti iki dəfə eyni tərzdə həyata keçirə, bir sözü eyni cür iki dəfə ifadə edə bilməz. Hər bir reallaşdırma barmaqların cizgiləri kimi özünəməxsusdur. Darvin hesab edirdi ki, “insan emosiyalarının təzahürü heyvanlardan köçürülmüş hərəkətlərdir”.

Amplifikasiya (dərindən zənginləşmək, güclənmək) məktəbəqədər yaşlı uşağın mənlilik şüurunun inkişafında mühüm şərtidir. Xüsusilə uşa-

ğın erkən yaş mərhələlərindəki zənginləşmənin mümkünlüyünün mənası onun birtərəfliliyini dəfətmə, xüsusiyət və təmayüllüyünün üzə çıxarılması vasitəsi kimi yüksəkdir. “Məktəbəqədər yaşda təxəyyülün inkişafının çətinliyi uşağın yaşlılarla ünsiyyət formalarının mürəkkəbləşməsi və uşağın fəaliyyətinin sadə, elementar formalarından daha mürəkkəbinə keçməsi ilə bağlıdır” [6.s.101].

Uşaq 3–4 yaş üçün artıq özünün müəyyən cinsə mənsubiyyətini bilir və onu əhatə edən insanların cinsini, uşaqlar çox vaxt cinsi mənsubiyyəti təsadüfi zahiri əlamətlərlə – geyim və saç düzümünə görə assosiasiya etsələr də, bu fərqi səliss ayırırlar. “Uşaqda bu yaşda öz cinsi identifikasiyasına nisbətə müəyyən çətinliklər olur”. Bu əzələ feministlik dərəcəsinə qiymətləndirməsində uşağın cins – rol üstünlüyünün qeyri-müəyyənliyinin çətinləşməsində təzahür edir və “Sən daha artıq kim olmaq istəyərdin – oğlan və ya qız?” suallarına cavab yolu ilə və davranış “sınaqlarında” uşağı qadın və ya kişi rolunu seçməyə məcbur etdikdə müəyyənləşdirilir. Cins – rol üstünlüyü-davranış və ya fəaliyyətin cinsi əlaqəlilikdə konkretliliyini bildirir.

Cinsi özünüidentikliyin psixoloji diferensiasiyası və formalaşması nisbətində üç alternativ nəzəriyyə mövcuddur:

İdentifikasiya nəzəriyyəsində – psixoxanaloji əsası olan, emosiya və təqlid etmənin rolu qeyd edilir. Uşağın öz cinsinin nümayəndələrinin davranışını şüursuz olaraq təqlid etməsi təxmin edilir.

Cinsi tipləşdirmə nəzəriyyəsi – sosial öyrənmə konsepsiyasına əsaslanır və cinsi identifikasiyanı möhkəmləndirmə fəaliyyətində aydınlaşdırır: valideynlər və başqa insanlar oğlanları davranışına görə oğlan hərəkətləri etdikdə rəğbətləndirirlər, lakin onlar özlərini qız kimi aparanda isə mühakimə olunurlar. Qızlar da öz növbəsində feminal davranışa görə müsbət, əzələ davranışına görə isə mənfi rəy qazanırlar. Cinsi tipləşdirmə – əvvəlcə uşaq cins üzrə diferensiasiya olunan davranış nümunələrini fərqləndirməyi öyrənir, bu fərdi təcrübəni yeni situasiyalar üzərində ümumiləşdirmək və nəhayət öz cinsinə uyğun davranış qaydalarını yerinə yetirir.

Özünə qadağa etmək nəzəriyyəsi – koqnitiv baxışlarla əlaqəlidir və bu prosesin dərk etmə tərəfini qeyd edir: uşaq əvvəlcə cinsi identikliyi özünü “oğlan” və ya “qız” kimi müəyyənləşdirərək mənimsəyir, sonra isə özünü müvafiq cinsi mənsubiyyətinə uyğun aparmağa çalışır.

L.A.Kolberqə görə, uşaq cinsi tipləşmə nəzəriyyəsi əsasında deyə bilərlər: “Mən rəğbətləndirilmə istəyi-

rəm, mən oğlan hərəkətləri edəndə mənə rəğbətləndirirlər. Ona görə də mən oğlan olmaq istəyirəm”. Özünə qadağa etmə nəzəriyyəsinə görə isə: “Mən oğlanam, ona görə də “oğlanın etdiyi hərəkətləri” etmək istəyirəm, onları etmək imkanı mənə mükafatlandırır”.

Erkən uşaqlıq mərhələsində ilkin cinsi identifikasiya baş verir: uşaq artıq başa düşür ki, cins geyimin, iş növünün və ya digər zahiri əlamətlərin növbələşməsi ilə dəyişir. Lakin, uşaqlara kimin – qadın, kimin – kişi olduğunu həll etmək lazım gəldikdə, onlar cinsi orqanların fərqi az fikir verirlər (bu xüsusilə uşaq rəsmləri üçün xarakterikdir). “4 yaşdan yuxarı olan uşaqlar ətrafdakıların yalnız cinsini düzgün olaraq müəyyənləşdirmirlər, eyni zamanda bilirlər ki, müxtəlif tələbatlar insana cinsindən asılı olaraq elan edilir. Bu uşaqların şəxsi ssenarilərində onların öz gələcəklərini təsəvvür edərkən cəmlənir”.

Valideynlərin sosial dəyərləri uşaqların motivasiyasına öz təsirini göstərir. Beləliklə, yüksək uğur motivasiyasına malik olan valideynlər öz uşaqlarında erkən uşaqlıqdan sərbəstliyə təkan verir və onların qarşısında yüksək müvəffəqiyyət qazanmaq kimi tələbləri qoyurlar. Onlar eyni zamanda “uşaqlarda müxtəlif tapşırıqların yerinə yetirilməsində uğurun əldə edilməsini gücləndirir və dəstəkləyirlər”.

Bu dövrdə uşaqda gender sxemləri də formalaşır. Q.Krayq göstərir ki, “körpədə artıq 2,5 yaşda cinsi identikliyin ilkin dərkətmə səviyyəsi formalaşır”. Bu uşağı müəyyən davranış modelinin seçiminə, onda gender stereotiplərinin formalaşmasına gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində müəyyən motivlərin, maraqların, dəyərlərin və idealların yaranmasına təsir edir.

Ümumi sosial dəyişikliklərə baxmayaraq, “cinsi fərqlər uğur motivasiyasında da mövcuddur: kişilərdə uğur qazanmaq, qadınlarda isə uğursuzluqdan qaçmaq motivasiyası üstünlük təşkil edir. Uşaqda erkən yaşda cins – rol keyfiyyətlərinin tərbiyəsi, nəticədə onun tədris uğurlarında və sonrakı mövqeyində əhəmiyyətli rol oynayır”[7.s.87].

E.Eriksonun nöqtəyi-nəzərinə görə, mənlilik şüurunun ikinci inkişaf mərhələsi yaş yarımılıqdan üç-dörd yaşadək uzanır. “Uşaq bu dövrdə ar-

tıq öz fərdi başlanğıcını və özü-özünü fəaliyyətdə olan fəal məxluq kimi dərk edir. Əgər uşağın fəallığı böyükülərin gözləmələrini doğrultmursa, o zaman onların narazılıqlarına məruz qalır”.

Bu mərhələdə uşaqda mənlilik şüurunun inkişafının əsas pozitiv nəticəsi – müstəqillik hissənin əldə olunmasıdır. O.A.Belobrıkinaya görə, “Uşaq ailədəki asılılıqdan tam azad olmağa və müstəqillik qazanmağa can atır, ona görə də yeməkdə, geyinməkdə, gəzintidə - hər hansı bir köməyi rədd edərək, hər bir şeyi özü etməyə çalışır”.

Bu dövrdə uşaqda mənlilik şüuru - “Mən”obrazı hələ çox zəif strukturlaşdığından daha çox plastikliyə malik olur. Valideynlərin uşaqlarla ünsiyyətə monopoliyası, uşaqda yenicə vüsət alan özünüdərk ona gətirib çıxarır ki, onların yönəlişlikləri onun “Mən” obrazının formalaşmasının həlledici amilinə çevrilir.

Ədəbiyyat:

1. Бернс Р. Развитие «Я» концепции и воспитание/Общ.ред. В.Я.Пилиповского.М.: Прогресс, 1986, 420 с.

2. Ailə həyatının etika və psixologiyası üzrə müntəxəbat IX sinif şagirdləri üçün dərs vəsaiti. Bakı.: Maarif, 1989, 332 s.

3. Hegel Fəlsəfə elmləri ensiklopediyası. I cild. Məntiq elmi. Çevirəni A.İ.Tağıyev. Bakı.: 2005. 460 s.

4.С.А.Лебедева. Развитие познавательной деятельности дошкольников //Вопросы психологии, 2010, № 6 с. 14–23

5. Allahverdi Eminov, Polad məktəblər üçün tədris vəsaiti. Bakı: Mədədov. Pedaqogika. Bakı: Kövsər 2004, 338 səh.
nəşriyyatı, 2011, 408 səh.
6. Q.E.Əzimov. Psixi inkişaf və təbiiyatinin müasir problemləri. Ali 1976, p. 322
7. Ferguson E.D. Motivation: An experimental approach. N.Y. etc., 1976, p. 322

РОЛЬ СЕМЬИ В РАЗВИТИИ САМОСОЗНАНИЯ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

АБСТРАКТ

Семья, являясь для ребенка первым проводником социального влияния, вводит его во все многообразие ролевого поведения, родственных отношений, домашнего быта, вызывая те или иные чувства, действия, способы поведения, воздействуя на формирование привычек, черт характера, психических свойств.

Психическое развитие человека, становление его как личности связано с формированием самосознания — осознанием и отношением к себе как к физическому, духовному и общественному существу.

Самосознание является продуктом развития человека, его прижизненным образованием. Оно развивается в процессе собственной активной деятельности ребенка, на основе его отношений с окружающими.

Семья представляет собой многогранную систему, в которой существует взаимопроникновение мира взрослых в мир детей, что объективно может способствовать формированию у детей «образа семьи». В данном случае важным становится рассмотрение не просто актуального «образа семьи» у ребенка, но и актуального и ретроспективного «образов семьи» у родителей.

Развитие самосознания протекает индивидуально у каждого ребенка, но, как правило, к концу первого года жизни первые признаки возникновения его уже можно заметить: ребенок начинает выделять себя, свое тело из окружающего его пространства. Дальнейшее развитие самосознания связано с осознанием своих желаний и вообще мотивов деятельности. Это помогает ему перейти на следующую ступень в развитии самосознания — отделить себя от своих действий.

THE ROLE OF FAMILY IN THE DEVELOPMENT OF THE IDENTITY OF CHILDREN OF PRESCHOOL AGE

ABSTRACT

The family, as for a child, the first Explorer of social influence and introduces it in all the variety of role behavior, family relations, family life, causing certain feelings, actions, behaviors, influencing the formation of habits, traits, mental properties.

Mental development of man, making him a personality connected with formation of self – awareness and attitude as a physical, spiritual and social being.

Self-consciousness is a product of the development of man, his lifetime education. It develops in the process of self-activity of the child, on the basis of his relations with others.

The family is a multifaceted system in which there is an interpenetration of the world of adults in the world of children, which objectively may contribute to the formation of children «family». In this case becomes important consideration not just the actual «family» in the child, but also current and retrospective «images of the family» of the parents. The development of self-consciousness flows individually each child, but as a rule, by the end of the first year the first signs of it can already be seen: the child begins to distinguish himself, his body from the surrounding space. Further development of the consciousness connected with the realization of their desires and the motives of activity. It helps him to move to the next stage in the development of consciousness is to separate themselves from their actions.

Məqalə BPKİYİ-nin Psixologiya və ictimai elmlər kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 8)

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 10 yanvar 2014-cü ildə daxil olmuşdur

DİSPETÇER-PILOT RADIOLAQƏLƏRİNDƏ YARANAN SƏHVLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI ÜÇÜN TÖVSIYƏLƏR

Nəriman Əsədov

Milli Aviasiya Akademiyasının

Psixofiziologiya kafedrasının doktorantı.

E-mail: p.i.l.o.t@mail.ru

Açar sözlər: *dispetçer, radioəlaqə, psixofiziologiya, ICAO, IATA, çağırış signalı, standart frazeologiya.*

Ключевые слова: *диспетчер, радиосвязь, психофизиология, ИКАО, ИАТА, позывной, стандартное фразеология.*

Key words: *controller, radio contact, psychophysiology, ICAO, IATA, signal, standard phraseology.*

Məlum olduğu kimi, aviasiyada uçuş zamanı baş verən bir çox qəzaların və hadisələrin bir hissəsi məhz dispetçer-pilot radioəlaqələrində yol verilən səhvlərdən yaranır. Uçuş heyətinin və dispetçerlərin aviasiya qəzalarında rolunun araşdırılması, onların fərdi psixoloji, psixofizioloji göstəricilərindən asılıdır.

Bir çox hallarda baş verən arzu olunmaz qəza və hadisələrin əsas səbəbləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

Dispetçerin dediklərini pilotun düzgün yerinə yetirməməsi;

Dispetçerin səhvi ucbatından pilota qeyri-dəqiq və ya yanlış məlumatın ötürülməsi;

Uçuş rəhbərliyi və baş dispetçerlər tərəfindən dispetçer növbələrinin işinə nəzarətin zəif olması [1, səh 49];

Dispetçerin ekranında təyyarələrin tanıma nişanlarının səhv salması [6, səh 8];

Radioəlaqələr zamanı istər pilot, istərsə də dispetçer tərəfindən sözlərin düzgün tələffüz edilməməsi;

Dispetçerlərin peşəkar hazırlığının zəif olması və özünəinamlılığını ilə əlaqədar səhvlər;

Standart frazeologiyadan istifadə olunmaması;

Radiodanışıqın az istifadə olunması. (İki Hava Gəmisi heyətindən yalnız biri ən çox istifadə edir. O birində zəifləyir.)

Öz ləhcələrində danışımlarına [4]. Radiorabitədə istifadə olunmayan ingilis sözlərindən istifadə olunmasına.

Radiatorbitəni məşğul etməmək üçün təsdiq edib, realda verilən göstərişə əməl olunmamasına.

Sözlərdə vurğunun düzgün işlədilməməsinə.

Havada hərəkəti idarə edən dispetçerlərinin təhlükəsizlik ilə bağlı təlimatlarının tələblərinin düzgün yerinə yetirməməsi üzündən yaranan anlaşılmazlıqlar və sair kimi halları misal göstərmək olar[5,].

Dispetçer-pilot radioəlaqələri zamanı tez qərar qəbul edilməsi bəzən müsbət hal kimi qəbul olunsada, bir çox hallarda məlumatların bir tonlu olmasına, informasiyaların tam dolğun olmamasına və psixoloji nataməlilik halına səbəb olur. Dispetçer və ya pilotlar informasiya qıtlığına düşməmək üçün əvvəlcədən verə biləcəyi suallara hazır olmalıdırlar.

Dispetçer-pilot radioəlaqələri səbəbindən baş verən qəza və hadisələrin qarşısının alınması üçün İCAO, İATA və digər beynəlxalq aviasiya təşkilatları hər il onların bilik və bacarıqlarının səviyyələrini müxtəlif psixoloji test yoxlamalarından keçirir. Yuxarıda göstərilən səbəblər üzündən baş verən qəza və hadisələrin qarşısının alınması üçün bir neçə əsas tövsiyələri vermək olar:

– məlumatların qısa və aydın çatdırılması;

– dispetçerin pilota dediklərini pilotun başa düşdüyünə əmin olması üçün cavabda deyilən cümlələrin tam çatdırılması;

– məlumatlarda verilən cümlələr arası intervalın saxlanılması;

– məlumatların şübhə doğuran hissini yenidən soruşması;

– məlumat ötürən təyyarələrin çağırış siqnallarının hər məlumat qabağı deyilməsi;

– belə vəziyyətlərdə dispetçerlərin düzgün qərar verməsi üçün verdikləri göstərişin necə yerinə yetirilməsini uçuş trenajorunda əyani göstərilməsi;

– beynəlxalq İCAO sənədlərinə uyğun iş aparılması, vaxtı keçmiş sənədlərin vaxtında yenilənməsi;

– standart frazeologiyadan istifadə edilməsi;

– danışıqlarda səhvlərin düzəldilməsi;

– təstiq etmək üçün hazır olunması və danışıqlarda aydın olmayan hissənin aydınlaşdırılması;

– hər hansı bir məlumatı ötürərkən səhv məlumatı təstiq etməmək üçün sayıqlıq göstərmək [7, səh 17];

– eyni zamanda bir neçə məlumatı almağa hazır olunması;

– radioəlaqədə dəqiqliyə və yığcamlığa nəzarət edilməsi;

– radio-rabitə əlaqələri müddətində zəruri psixofizioloji keyfiyyətlərin uyğun gəlməsi;

– uçuş şəraitində hər hansı dəyişikliklər baş verdikdə pilot və ya dispetçer ilə əlaqənin yenidən qurulması.

İCAO tərəfindən qəbul olunmuş qaydlara əsasən pilot ya dispetçerin verdiyi göstərişləri qəza vəziyyəti yaranmasına səbəb ola bilərsə göstərişlərə düzəliş edilməsi vacibdir.

Pilot və dispetçerlər eyni zamanda iki məna verən söz və cümlələr işlətməkdən çəkinməlidirlər. [6, səh. 9]

Uçuşun təhlükəsizliyinə etibarlı şəkildə təminat verən amillərdən biri hava gəmilərinin idarəsi ilə məşğul olan dispetçerlərin psixoloji və psixofizioloji vəziyyətinin müntəzəm nəzarətdə saxlanmasıdır. Təhlükəsiz və operativ uçuşun təmin edilməsi dispetçerlərin xidməti vəzifələridir. Havada hərəkəti idarə edən dispetçerlərdən də uçuş heyətində olduğu kimi fərdi psixoloji xüsusiyyətlərin, məkan təsəvvürünün fəal olması, diqqətin keçiriciliyi və hafizənin stabil olması tələb olunur. Bununla yanaşı, dispetçerlərin də öz hesablamalarına uyğun olaraq hava məkanının idarə edilməsi real vəziyyətdə olduğu kimi üst-üstə düşməlidir. Havada Hərəkətini İdarə edən dispetçerlərin birgə fəaliyyəti uçuşun təh-

lükəsiz şəraitdə yerinə yetirilməsi üçün əsas şərtidir. Hər hansı bir dispetçerin təqsiri üzündən baş verən səhv bütün dispetçer kollektivinin işinə mənfi təsir göstərir. Dispetçerlərin və pilotların psixoloji münasibətlərinə təsir edən amillərdən biri də onların danışıq tərzləri və əhvali-ruhiyyələridir. Bu həmdə öz növbəsində dispetçerlərin uçuş rəhbərliyi ilə və bir-biri arasında olan münasibətlərdən asılıdır. Psixoloji uyğunlaşma aviasiya hadisələrinin və qəzalarının təhlilində mühüm rol oynayır. Psixoloji uyğunlaşma dedikdə uçuş heyətinin və dispetçerlərin qarşılıqlı şəkildə birgə konfliktsiz davranışları nəzərdə tutulur. Bu uyğunlaşma aşağı və yuxarı səviyyələrə bölünməklə iki formada olur. Psixoloji uyğunlaşmanın aşağı səviyyəsində onların işinin ümumi xarakter uyğunluğunda nəzərə çarpır. Psixoloji uyğunluğun yüksək səviyyəsində isə kollektivin hər bir üzünün işinin ayrı-ayrılıqda lazımı qaydada yerinə etirilməsi başa düşülür. Dispetçerlərin yanlış hərəkətlərinin sayını maksimum dərəcədə azaltmaq məqsədi ilə onların iş rejimlərinin normalara uyğun olması, istirahət rejiminə ciddi əməl edilməsi, peşəkar hazırlıq göstəricilərinin yüksəldilməsinə diqqətin artırılması da vacib şərtlərdən biridir. [8, səh. 54–78]

Uçuş heyətinin aviasiya qəzalarında rolunun araşdırılması, onların

fərdi psixoloji, psixofizioloji və dipetçerlərin bu qəzadakı rolunun hər-tərəfli tədqiq edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər hansı bir səhvə yol vermiş pilotun və ya dipetçerin barələrində vaxtında lazımi tədbir görülməməsi və buraxdıqları səhvlərin diqətdən qaçırılması və əhəmiyyətsiz hesab edilməsi gələcəkdə qaçılmaz qəzalara gətirib çıxara bilər. Buna görə də dipetçer və pilotlar iş fəaliyyəti zamanı yol verdikləri bütün nöqsanlar və çatışmazlıqlar psixoloji nöqtəyi-nəzərdən araşdırılmalıdır. Çox vaxt yaşlı kadrların işində təsadüf olunan nöqsanlar vərdiş halını alır və onlara bu mənfi vərdişləri tərgitmək xeyli çətin olur. Aşkar olunan bu kimi problemlərin başlıca səbəbləri kimi onların psixoloji göstəricilərinin kifayət qədər yüksək olmamasıdır. Kadrların sağlamlıq durumlarının lazımi qaydasında olmaması iş prosesində özünü biruzə verir. Bundan əlavə kadrların intellektual səviyyələrinin aşağı olması, fəsil dəyişkənliyinə uyğunlaşmaması, hərəkət tempi, psixoloji dərkətmənin tezliyi, dayanıqlıq xarakteri, kollektivdə yola getmə bacarığında öz təsirini göstərir.

Dipetçer-pilot əlaqələrində də diqqətin keçiriciliyi və ötürülməsi funksiyaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uçuş zamanı təyyarənin idarə edilməsində təyyarəçinin emosional

həyəcan vəziyyəti müşahidə edilir və bu da öz növbəsində radioəlaqələr zamanı yorğunluq və danışıqlarda hər hansı bir səhvlə özünü biruzə verir. Bu vəziyyət isə sinir sisteminin ifrat dəcərədə yüklənməsindən və orqanizmin yorulmasından irəli gəlir. Subyektiv və obyektiv səbəblərdən daha çətin və təhlükəli hərəkətləri icra edərkən, insan orqanizmi bütün ehtiyatları istifadə edərək, prosesin uğurlu nəticələnməsinə nail olmağa çalışır. Bundan belə qənaətə gəlmək olar ki, daxili ehtiyatlardan istifadə edərək özünü-tənzimləmə çox mürəkkəb və yüksək təhlükəli fəaliyyət prosesində əvəzetmə vasitəsi kimi çıxış edir. Özünü-tənzimləmə prosesi təyyarəçinin psixoloji gərginlik vəziyyətində orqanizmə müsbət təsir göstərir.

Psixoloji etibarlılığının təmin edilməsi üçün məlumatın işlənmə sürət amili sinir fəaliyyətindən, intellektual prosesinin göstəricisindən və özünü-tənzimləmə göstəricisindən asılıdır. Uçuş zamanı yüksək psixoloji gərginlik şəraitində yuxarıda qeyd olunan amillər vacib əhəmiyyət kəsb edir. İntellektual prosesin göstəricisi məlumatın işlənmə sürət amili kimi qavrayış, diqqət, təfəkkür proseslərini özündə cəmləşdirir.

Uçuş heyətinin eksterimal vəziyyətdə psixoloji göstəricilərinə təsir edən diqqət beyin quruluşunun yüksək

səviyyəsində aktivləşərək, sinir prosesində yüksək aktivliyi ilə, xarici qıcıqların artması ilə olan reaksiyada özünü göstərir. [8, səh. 54–78]

Bütün yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə nəticəyə gəlmək olar ki,

dispetçer-pilot radioəlaqələri zamanı yol verilən səhvlər və anlaşılmazlıqlar üzündən yaranan qəzaların qarşısını almaq və uçuş təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə bu şərtlərə əməl etmək vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Плотников Н.И. Анализ столкновений и опасных сближений ВС в коммуникациях УВД// Научный вестник МГТУ ГА. Серия: Эксплуатация воздушного транспорта и ремонт авиационной техники. Безопасность полетов. Москва: 2010, -№(160),(49).

2. Человеческий фактор: психофизиологические причины ошибочных действий летчика и их профилактика (Методическое пособие)// Под ред. В.В. Козлова. М.: 2002, 280 с.

3.Психофизиологические аспекты человеческого фактора в аэронавигации, монография, Баку, 2008, стр.1–380 А.М.Пашаев, Аскеров Дж.Дж., А.М.Мамедов В.З.Султанов

4. Козлов В.В. Человеческий фактор: история, теория и практика в авиации. М., 2002, 280 с.

5.Материалы международного семинара по сокращению количества авиационных происшествий при заходе на посадке (ALAR ToolKit- Руководство по ALAR). Москва, 29- 30,07,2003

6. Aviation English for ICAO compliance, Macmillan, Henry Emery and Andy Roberts with Ruth Goodman and Louis Harrison Oxford - OX4 3PP. 2012.

7.Monan W.P. The hearback Problem // FAF 32 nd Ann. Corp. Av. Saf. Sem. April 15-17, 1987, San Francisco

8.CAST: Commercial Aviation Safety Team. Process for Conducting measurement and Data analysis Teams (JIMDATs), DRAFT, June 2004 P.126

**ВОЗНИКНОВЕНИЕ ОШИБОК И
РЕКОМЕНДАЦИИ ПРИ ВЕДЕНИИ РАДИОСВЯЗИ
МЕЖДУ ДИСПЕТЧЕРАМИ И ПИЛОТАМИ И
РЕКОМЕНДАЦИИ ПО ИХ ПРЕДОТВРАЩЕНИЮ**

АБСТРАКТ

В статье речь идет о путях сокращения возможных аварии в условиях радиосвязи между пилотом и диспетчером. Подробно освещается пути решение подобных аварии и инцидентов, возникающих из за целовеческово фактора. Несмотря на то, что эти события и инциденты подтверждается психологами и специалистами, до сих пор они имеет место. Широко освещается рекомендуемое пути решение подобных инцидентов и аварии, возникающих из за целовеческое фактора.

**ERRORS IN CONTROLLER-PILOT COMMUNICATIONS
AND RECOMMENDATIONS ON THEIR PREVENTION**

ABSTRACT

The article deals with the errors and problems which occurred between pilot-controllers communications, the reducing ways of such errors and failures. The ways of solving such incidents and accidents which are directly connected with the human factors are detailed in this article. The reasons of the incidents and accidents caused by human factor are studied and minimized psychologists and specialists, though. The recommended ways of solving such incidents and accidents caused by human factors are highlighted in this article.

Məqalə Azərbaycan Hava Yolları QSC Milli Aviasiya Akademiyasının Aeronaviqasiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02)

*Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 10 aprel 2014-cü ildə daxil olmuşdur*

RÖYANIN PSIXOLOJİ XARAKTERİSTİKASI

Ülviyyə Nəhmətova

ADPU-nun magistrantı

E-mail: remaln@mail.ru

Açar sözlər: röya, röyanının tarixi, cəmiyyət, mədəniyyət, mənəviyyət,

Ключевые слова: сновидение, история сновидения, общество, культура, мораль

Key words: dream, the history of the dream, community, culture, morality

Röya və ya yuxugörmə yuxu prosesində baş verir. Yuxu olmasa, yuxugörmə də olmaz. Yuxugörmə – yuxunun ümumi və xarakterik xüsusiyyətlərindən biri olub, yuxunun «Sürətli göz hərəkəti» (REM) adlı mərhələləri ilə yaxından əlaqəli olan, vizual qəbul edilən prosesdir. Yuxugörmə insanın iradəsindən asılı olmayaraq baş verən bir prosesdir. Yəni, rəya insanın ruhi aləmi ilə bağlı bir prosesdir.

Yuxugörmənin qədim tarixə malik olmasını görmək çətin deyil. Şifahi xalq ədəbiyyatında, nağıllarda rəyalarla bağlı səhnələrə, mülahizələrə tez-tez rast gəlinir. Əsrlər boyu formalaşmış yuxuyozma qaydaları indi hər birimizin ailəsinə ayaq açıb. Çox vaxt səhər yataqdan qalxan kimi tez yuxumuzu evdəki böyüklərə danışır və yozulmasını istəyirik. Bu tələbatlar nəzərə alınaraq müasir dövrdə çoxlu yuxuyozmalar kitabı satışa

buraxılıb. Yuxugörmə tarixi-dini ədəbiyyatda və dini biliklərdə də özünə yer tapıb. Dində yuxugörmə tam ruhi və ilahi mahiyyət daşıyır. Tarixi-elmi təcrübə göstərir ki, yuxugörmə haqqında ən dəqiq və sanballı məlumatlar elə dindədir.

Rəya hər kəsin yuxuya getdikdən sonra görə biləcəyi bir prosesdir. Rəyanın yaranma tarixi çox qədimdir, çünki o, insanların yarandığı gündən mövcuddur. Yuxuda gördüyümüz rəyalar müəyyən dərəcədə bizə təsir edir. Onun yozumu əksər insanlar üçün çox əhəmiyyətlidir. Sanki yuxuda gördüyümüz rəyalar nəsə şifrəli bir şeylərdir, sadəcə olaraq onları açmaq lazımdır. Bəzən isə yuxuda eyni rəyanı dəfələrlə görmək də mümkündür. Yuxuda gördüyümüz bu cür rəyalar isə bizə sanki nəisə etməli olduğumuzu bildirir. Belə rəyalar insanlara daha çox təsir edir və insanlarda gördükləri rəyalara inam yaradır. Tək-

rar-təkrar gördüyümüz rüyalar insanın ödənilməmiş tələbatları ilə və ya hər hansı həll olunmamış problemləri ilə də əlaqədar ola bilər.

Röyanın baş verməsinə imkan yaradan səbəblər çoxdur. Bu səbəbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- insan orqanizminin daxilində baş verən fizioloji dəyişikliklər nəticəsində yaranan rüyalar;
- ictimai amillərin təsiri nəticəsində yaranan rüyalar;
- coğrafi mühitin təsiri nəticəsində yaranan rüyalar;
- ilahi, ruhi təsir nəticəsində yaranan rüyalar.

İnsan orqanizminin daxilində baş verən fizioloji dəyişikliklər nəticəsində yaranan rüyalar.

İnsan orqanizmi ayrı-ayrı üzvlərin ahəngdar işi nəticəsində fəaliyyət göstərir. Bu üzvlərin hər hansı birində ahəngdarlıq pozulduqda, insan narahatlıq hissi keçirir. Bu narahatlıq hissi insanın yuxu prosesinə də təsir edir və bununla əlaqədar olaraq insan yuxusunda müxtəlif rüyalar görür. Məsələn ac olan insan yuxuda yeməklə bağlı rüyalar görür və ya astma xəstəsi olan bir insan röyasında boğulduğunu görür.

İctimai amillərin təsiri nəticəsində yaranan rüyalar

İctimai mühitin insanlara təsiri çox böyükdür. Belə ki, ictimai mühitin

təsiri ilə insan həm fiziki, həm də psixi cəhətdən yetkinləşir və nəticədə cəmiyyətin aktiv üzvünə çevrilir. İnsanın ictimai həyatında baş verən mühüm, qüvvətli təsirə malik olan bəzi hadisələr onun röyasında da əks olunur. Məsələn, imtahanlara yaxşı hazırlaşan tələbə röyasında imtahandan “əla” qiymət aldığını görür. Məşhur rus alimi D.İ.Mendeleyev də kimyəvi elementlərin dövrü sistemini kəşf etməmişdən əvvəl bunu röyasında görübmüş.

Coğrafi mühitin təsiri nəticəsində yaranan rüyalar

Coğrafi mühit dedikdə, Yer kürəsində mövcud olan heyvanlar aləmi, bitkilər aləmi və iqlim şəraiti nəzərdə tutulur. Coğrafi mühitdə baş verən dəyişikliklər insanların rüyalarına da təsir edir. Məsələn, Səhhəti normal olan, gününü sakit və çox rahat keçirmiş insan yuxusunda qarmaqarışq rüyalar görür. Bu cür qarmaqarışq röyanın görünməsinə səbəb isə çöldə tufan qopması, sonra bərk qarın yağması olmuşdur. Deməli, røyaya səbəb sərt iqlim dəyişikliyidir. Havada oksigenin azlığı və ya bolluğu röya prosesinə təsir edir. Belə ki, oksigen çatmayan yerdə rüyalar çoxalır. Oksigenin bolluğu, normal olması insanın bərk yatmasına səbəb olur. Yer quruluşu da insanın röyasına təsir

edir. Dağ yerində, sərində adam rahat yatır və az rəya görür. Aran yerində, istidə isə adam narahat yatır və tez-tez tənəffüs çatışmamazlığı və başqa hallarla əlaqədar rəyalar görür.

İlahi, ruhi təsir nəticəsində yaranan rəyalar.

İlahi (kosmik), ruhi təsir nəticəsində yaranan rəyalar insanlar tərəfindən tam dərk edilmir. Şərq və Qərb alimlərinin fikirləri yuxugörmə ilə bağlı məqamlarda ziddiyyət təşkil edir. Şərqlilər yuxununun ilahi bir mesaj olduğunu söyləmələrinə baxmayaraq, Qərb alimləri yuxugörməni insanın gündəlik fəaliyyətinin nəticəsində gördüyü düşüncələrdi: deyə iddia edirlər. Dini mənbələrdə rəyalar əsasən üç yerə bölünür və bunu əksər araşdırmalar da təsdiq edir:

1. İlahi Rəyalar. Bu cür rəyalar Allah-Təala tərəfindən bir müjdə olaraq mömin insanlara və peyğəmbərlərə nəsib olur. Bu növ rəyaların kimlərə gəlməsi həm Allah sirri ilə, həm də insanın əməlləri ilə əlaqələndirilir.

2. İnsanın yaşayışı ilə bağlı olan rəyalar. Bu cür rəyalarda insan gündəlik başına gələnləri və yaxud əlaqədə olduğu insanları və hadisələri belə görə bilir.

3. Şeytani rəyalar. Bu cür rəyalar şeytan vasitəsilə insanın yuxusuna girir. Məsələn: Uca bir yerdən düşmək,

itlərin və yaxud canavarların səni qovması və s. belə rəyalardandır. Belə rəyaları gördükdə gərək heç kimə danışmayasan, yalnız və yalnız Allaha sığınıb dua edəsən və yardım diləyəsən. Yaxud əgər şeytani rəyanı dözməyib kiməsə demək istəsən çalış ki, əməli saleh bəndələrə, möminlərə, doğru danışanlara danışasan.

Avropa təbiətşünaslarının fikrincə, yuxu həqiqət deyildir və onun xarici hadisələr ilə olan əlaqəsindən bəhs etməyin heç bir elmi dəyəri yoxdur. Amma bəzi psixoloqlar yuxu haqqında tədqiqat apararaq təbiətşünasların əksinə olaraq, gizli işlərdən, ya gələcək hadisələrdən xəbər verən rəyalara istinad edərək onları təsadüfi bir iş bilməyiblər. Misal üçün, Həzrəti Yusifin (ə) yuxusu və o həzrətin zindanda yoldaşlarının gördüyü yuxu və Misir padşahının yuxusu. Misir padşahı deyir: «Ey əyanlar! Əgər yuxu yoza bilirsinizsə, mənim bu yuxuma hökm verin!» (Yusif surəsi, 43). “Yuxuda gördüm ki, yeddi kök inəyi yeddi arıq inək yeyir. Yuxuda həm də yeddi yaşıl sünbül və yeddi quru sünbül gördüm. İndi bu yuxunu mənə yozun”. Padşahın adamları yuxunu yoza bilmirlər. Bu rəyanın düzgün yozumunu yalnız Yusif peyğəmbər verə bilir. O deyir: “Sizi qabaqda yeddi il firavanlıq gözləyir. Yeddi il bostanlar bol məhsul verəcək, əkinlər bərəkətli olacaq. Sonra

yeddi il quraqlıq görəcəksiniz. Bütün ümidlər kəsiləcək, buludlar yağışını əsirgəyəcək. Bulaqlar xəsislərin üreyi, simiclərin əli kimi quru və xeyirsiz olacaq...” O, yuxunun yozumu verməklə yanaşı onun həlli yolunu da padşaha bildirir. Demək biz yuxularımızın düzgün yozumunu müəyyənləşdirə bilsək, həyatımızda yaxşılığa doğru müəyyən dəyişikliklər edə bilərik.

“Qurani-Kərim”in Ənam və Zümər surələrinin bəzi ayələrində yuxugörmənin insanın ruhi aləmi ilə bağlı və Allahın ixtiyarında olan bir proses kimi göstərilir.

«Gecələr sizin ruhlarınızı alan Odur.» (Ənam» surəsi, 60) «Allah, insanlar öldüyü zaman və yuxuda olan zaman onların ruhlarını alar. Ölümə hökm olunmuş kəslərin ruhlarını saxlayar. Qalanların ruhunu isə (yuxudan oyandıqda) qaytarar.» (Zümər, 42).

Röya insanın cismani varlıq olmaqla yanaşı, həm də ruhi varlıq olduğunu sübut edən proseslərdən biridir.

Ruhumuzun təsiri ilə yaranan rüyaları iki yerə ayırmaq lazımdır. Biz dar mənada ruh dedikdə, psixikanı başa düşürük. Belə rüyaların hamısı psixikanın iştirakı ilə təşəkkül tapır. Geniş mənada ruh dedikdə isə, biz kosmik təsirin, efirin təsiri nəticəsində yaranan rüyaları başa düşürük. Belə rüyaların yaranmasın-

da psixika deyil, kosmik təsir əsas rol oynayır. Rüyalar mahiyyətə iki formada təşəkkül tapır: dərk edilən və dərk edilməyən rüyalar. Bəzi rüyalar aydın və anlaşıqlı olur və tez dərk edilir. Bəzi rüyalar isə dolaşq olur, systemsiz verilir. Belə rüyaları yozmaq lazım gəlir. Dərk edilən rüyalar faydalı və faydasız ola bilərlər. Dərk edilməyən rüyalarda da faydalı informasiyalar az olmur. Ona görə də belə rüyaları yozmağa maraq yaranır.

Rüyalar insanın həm keçmişi ilə həm də, gələcəyi ilə əlaqədar ola bilərlər. Rüyalarını yozmaq istəyən insanlar gördükləri rüyaları daha çox gələcəkləri ilə əlaqələndirməyə çalışırlar. Çünki insanlara gələcək həyatlarının necə olacağı çox maraqlıdır. Yəni bu yolla insanlar gələcəklərini irəlicədən görməyə səy göstərirlər. Gələcəkdə bizimlə, yaxınlarımız və tanışlarımızla əlaqədar baş verə biləcək hadisələr irəlicədən rüyamızda bizə bildirilir. Keçmişdə baş vermiş və gələcəkdə baş verəcək hadisələrin rüyada bizə çatdırılması aşağıdakı formalarda olur:

– keçmişdə baş vermiş və ya gələcəkdə baş verəcək hadisələr bizə deyilir;

– keçmişdə baş vermiş və ya gələcəkdə baş verə biləcək hadisələr əyani şəkildə göstərilir;

– bizimlə əlaqədar keçmişdə baş vermiş və ya gələcəkdə baş verə

biləcək hadisələr müxtəlif cisim və hadisələrin birləşmələri, əlaqələndirilmələri şəklində və ya cisim və hadisələrin əlaqəsiz formalarında bizə göstərilir.

Z.Freyd «Yuxu» haqqında da özünəməxsus fikirləri ilə elmə yeniliklər gətirmişdir. Z.Freyd 1900-cü ildə nəşr olunmuş “Yuxuların yozumu” kitabında yazırdı: «Təəssüflər olsun ki hər dəfə mən praktikada yəqin etdim ki, yuxugörmənin həqiqətini anlamağa mövhumatın astanasında dayanan profan daha çox yaxındır, nəyin ki, müasir elmi-psixoloji praktika». Yuxuları izah edərkən Freyd sübut etməyə çalışırdı ki, yuxugörmələr heç də təsadüfi və məzmunuz xarakter daşımır. Onlar həmin şəxs üçün yerinə yetirilməsi mümkün olmayan arzu və istəklərin başqa formada icrasıdır. Yəni həyata keçməyən arzular çox zaman şüur sahəsindən çıxaraq qeyri-şüur sferasına keçir, orada qalaraq insanın davranışına təsirlərini davam etdirir. Şüura daxil olmaq istəyən sıxışdırılmış arzular şüuri təsəvvürlərlə mübarizəyə girərək, yuxugörmə, gündüz xəyyalları və s. kimi hallarda onlara qalib gəlir. Ona görə də, yuxuları düzgün yozmaqla insanın qeyri-şüuri təəsüratları barədə mühakimə yürütmək olar. Onun fikrincə, yuxugörmə öz materialını gerçəklikdən və gerçəkliyin fonunda oynayan ruhi həyatdan alır

və yuxuda olduğumuz zaman bizə təsir edən hissi qıcıqlanmalar son dərəcə asanlıqla yuxugörmənin mənsəyi ola bilər. O, həmçinin, qeyd edir ki, yuxugörmənin formalaşmasında əsas psixi proses hafizədir. Yuxugörmənin digər bir üstün cəhəti də onun zaman və məkan üzərində hökmranlığa malik olmasıdır. Yuxugörmə zamanı elə bir hərəkət təsəvvür etmək mümkün deyil ki, onun ən başlıca motivi əvvəlcədən ayıq subyektin ruhundan arzu, niyyət və ya fikir şəklində keçməmiş olsun. Yuxugörmə zamanı insanın gördüyü obrazlar xəyali olsa da, keçirdiyi hisslər tamamilə real olur. Z.Freyd görə yuxugörmələrin simvolik yozumu vardır və yuxuların yozumu zamanı yalnız yuxunun məzmunu deyil, həm də yuxugörənin özünün şəxsiyyəti və həyat şəraiti də nəzərə alınmalıdır. Yuxugörmələrin məzmununa nüfuz edərək, onu psixanalitikin materialına çevirmək üçün Freyd əsasən iki anlayışdan istifadə etməyi təklif etmişdir: Yuxugörmələrin təhlili və yuxugörmələrin yozulması.

Yuxugörmələrin təhlili yuxunun qapalı məzmununun açılmasını, yuxunun yozulması isə əksinə, yuxugörmənin məzmununun və simvollarının tapılmasını nəzərdə tutur.

Freydin fikrincə, yuxunun konkret məzmunu olduqca az məlumata malik olur. Onun qapalı məzmunu daha

genişdir. Yuxugörmələrin təhlili prosesində başlıca məqsəd sərbəst assosiasiyalar metodundan istifadə etməkdir. Bu metoddan istifadə edərkən psixanalitik bir sıra məqamlara diqqət yetirir.

Yuxunun məzmunundan asılı olmayaraq, psixanalitik şüuraltı sahə-

də cərəyan edən hadisələri axtarmağa cəhd edir. Yəni yuxu görən şəxs öz yuxusunu nə qədər aydın və təmiz təsvir edirsə etsin, onun yuxuda gördüklərinə yalnız simvollar kimi baxılır. Bu simvollara əsaslanaraq şüuraltı açılır.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov A.U “Ümumi psixologiya” Elm və təhsil, Bakı: 2012, 1453

2. Məmmədov A.U “Yuxu və yuxugörmənin psixofizioloji əsasları, Röya yozumları, Bakı:, 2010

3. Qurani-Kərim. // Tərcümə edən-

lər: Bünyadov.Z.M, Məmmədəliyev V.M. Çıraq nəşriyyatı, Bakı: 2004,

4. Ziqmund Freyd Yuxuların yozumu. Qanun nəşriyyatı, Bakı:2014,

5. www.Canderyasi.Com

6. www.day.az

7. www.pcc.az

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СНОВИДЕНИЕ АБСТРАКТ

Мечта или сновидения происходит во время сна. Сна, по крайней мере, не в мечтах. Мечтая – сон является одной из характерных особенностей сна движения «Быстрое движение глаз» (REM), который тесно связан с этапами, в процессе зрительного восприятия. История очень давняя сновидения, потому что есть люди, с момента его создания. Мечта, мечты увидеть влияет на нас в какой-то степени. Его интерпретация очень важно для большинства людей.

Сновидения создавая возможности для целого ряда причин. Эти причины могут быть сгруппированы следующим образом:

- 1) физиологические изменения, которые происходят в организме человека в результате сновидений;
- 2) Сновидения в результате социальных факторов;
- 3) в результате воздействия географической среды, сновидений;
- 4) Божественные, духовные сновидения в результате удара.

З.Фрейд описал сновидений, пытаясь доказать, что сны не случайны и бессмысленны. Они не в состоянии выполнить свои сновидений и желания для выполнения другой форме. Это не выходят из сферы сознания во сне часто выходят из сферы сознания, там продолжает оказывать влияние на поведение человека.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DREAM

ABSTRACT

Dream or dreaming occurs during sleep. Sleep at least, not in dreams. Dreaming – sleep is one of the characteristic features of sleep «rapid eye movement» (REM), which is closely related to the stages, the process of visual perception. The history of the dream is very old, because there are people since its creation. Dream, dreams see affects us to some extent. Its interpretation is very important to most people.

Dream creating opportunities for a lot of reasons. These reasons can be grouped as follows:

- 1) the physiological changes that occur within the human body as a result of dreams;
- 2) dreams as a result of social factors;
- 3) as a result of the effects of the geographical environment, dreams;
- 4) Divine, spiritual dreams as a result of the impact.

Z.Freud described dreams while trying to prove that dreams are not accidental and senseless. They are not able to fulfill your dreams and desires for the fulfillment of the other form. That did not pass out of the sphere of consciousness in dreams often pass out of the sphere of consciousness, it continues to influence the behavior of the human being.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ TOLERANTLIQ VƏ ONUN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Günel Allahverdiyeva

ADPU-nin psixologiya kafedrasının magistrantı

E-mail: allahverdiyeva-gunel@bk.ru

Açar sözlər: *tolerantlıq, şəxsiyyət, cəmiyyət, mədəniyyət, mənəviyyət, adaptasiya, sosial davranış.*

Ключевые слова: *толерантность, личность, общество, культура, мораль, адаптированный, социальное поведение.*

Key words: *tolerance, identity, community, culture, morality, adapted, social behavior.*

Tolerantlıq konsepsiyası müasir qloballaşan dünyada əsas meyarlardan və siyasi fikrin mərkəzi konsepsiyalarından biridir. Tolerantlıq sivil cəmiyyətin göstəricisi, inkişaf və tərəqqinin, insanların mədəniyyət səviyyəsinin əsas əlamətlərindəndir. Dözümlülük – praktikası azad cəmiyyətin və stabil siyasətin əsas ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edilib. Dözümlülük ideyası heç də yeni deyildir, belə ki, bu haqda ilk fikirlər XVI–XVII əsrlərdə Avropada peyda olmuşdur. Bu zaman dözümlülük yalnız din və vicdan ilə bağlı olmuşdur. 1648-ci ildə imzalanmış Vestfal sülhü dini dözümlülüklə bağlı ilk sənəddir. Ancaq Vestfal sülhünün ardınca gələn 30-illik müharibə və bu müharibə zamanı göstərilən dini dözümsüzlük həmin dövr üçün dözümlülüüyün yetişmədiyini sübut etdi.

Dözümlülük haqqında tam dolğun fikirlər yalnız II minilliyin sonunda formalaşmağa başladı. Bu termin respublikamızda son illər, yəni ötən əsrin 90-cı illərindən etibarən elmi aləmdə, KİV-də, hətta bəzi hallarda gündəlik danışığ leksikonumuzda da geniş istifadə olunmağa başlayıb. Biz adətən bu anlayışı «dözümlülük» mənasında tərcümə edirik və işlədirik.

Bu terminin ümumi məzmunu saxlanılsa da, ayrı-ayrı ixtisas sahələrindən asılı olaraq onun mənalandırılmasında fərqlilik özünü göstərir. Məsələn, tibb sahəsində tolerantlıq – orqanizmin müxtəlif təsirlərə (adətən, bioloji, kimyəvi, fiziki təsirlər nəzərdə tutulur) fizioloji dayanıqlığını nəzərdə tutursa, humanitar elmlər sahəsində fərdin və ictimaiyyətin sosial-mədəni müxtəlifliyə, başqası-

nın fikrinə, inancına və davranış formalarına dözümlülüüyü, hörmətlə yanaşılmasını nəzərdə tutur.

Psixologiyada ətraf mühitə, sosial şəraitə adaptasiyasının başlıca göstəricisi kimi qəbul olunan tolerantlıq anlayışı insanın psixoloji keyfiyyəti kimi nəzərdən keçirilir və ümumən həmin termin (psixoloji ədəbiyyatlarda) frustrasiya yaradıcı amillərin (frustratorun) mövcudluğu şəraitində insanda kəskin və ağır yaşantıların olmaması, stress və frustrasiya şəraitinə dözümlülüüyü ifadə edir. Gündəlik həyatımızda stressogen və frustrasiya yaradıcı amillərin artmasını nəzərə alsaq, psixoloji tolerantlıq, dözümlülük probleminin müasir dövr üçün nə dərəcədə aktual olduğunu görmək olar.

Tolerantlıq sivil cəmiyyətin göstəricisi, inkişaf və tərəqqinin, insanların mədəniyyət səviyyəsinin əsas əlamətlərindəndir. Tolerantlıq latınca «tolerare» kökündən törəyib «dözmək, səbr etmək, tab gətirmək, göz yummaq, icazə vermək, fikir verməmək, yaxşı qarşılamaq» mənalarını verir. Biz adətən bu anlayışı «dözümlülük» mənasında tərcümə edirik və işlədirik.

Toletantlıq qarşı tərəfin fikir və mülahizələrinə, mövqeyinə, hətta sənin mövqeyinlə ziddiyət təşkil etdikdə belə hörmətlə yanaşılması mənasında başa düşülür. Tolerantlığın

əsasını qarşılıqlı inam və hörmət təşkil edir. Tolerantlıq konfliktin, zərərli hadisənin qarşısını almaq üçün ən yaxşı vasitədir.

Dözümlülük insan haqları çərçivəsində heç bir dil, mədəniyyət, cinsi, din, düşüncə, sinif, etnik fərqə varmadan bütün insanların fitradan gətirdiyi özəllikləri qeyri-şərtsiz qəbul etmək, onların bu məxsusi keyfiyyətlərlə düşünməsinə və fəaliyyətinə mane olmamaqdır. Tolerantlıq isə kifayət edə biləcək güc və sosial bazaya malik çoxluğun özündən zəif azlığın dəyərlərinə hörmət və onlarla əməkdaşlıq etməsi, hesablaşmasıdır. Bu terminlərin geniş mənada tutumuna lakonik izah verən mərhum prezident Heydər Əliyev deyib: «Tolerantlıq həm insani münasibət və cəmiyyətdə gedən proseslərin, həm də dövlətlərarası, millətlərarası, dinlərarası münasibətlərin bir çox cəhətlərinə aiddir... O, təkcə dinlərin bir-birinə dözümlülüüyü deyil, həm də bir-birinin adətlərinə, mənəviyyətinə, mədəniyyətlərinə dözümlülük deməkdir».

Tolerantlıq – ətrafdakılarınla harmoniyada yaşamaq, əqidəsindən asılı olmayaraq hamını necə varsa olduğu kimi qəbul etmək, mövcüd vəziyyətə «başqasının gözü ilə baxmaq» bacarığıdır. Tolerantlıq mədəniyyətin təzahürüdür. Tolerantlığın inzibati metodlar hesabına formalaşdırılması mümkün deyil.

Tolerantlıq yüksək mənəviyyatın və əxlaqi mədəniyyətin təzahürüdür. Bu xüsusiyyət cəmiyyətdə müxtəlif baxışların, sosial əhvali-ruhiyyənin, fərqli ideya və dünyagörüşlərinin tarazlaşdırılması üçün zəruri olan sosial mexanizm kimi formalaşır. Tolerantlıq ziddiyyətlərin olub-olmamasından asılı olmayaraq, solumun mövcudluğu zərurətinin nəticəsidir. Tolerantlığın fenomeni etnik millətçiliyə qarşı dayanmasındadır. Tolerantlıq ictimai həyatın strukturundakı sosial gərginliyin və diskomfortun katalizatoru olan meyilləri dağdır.

Ümumiyyətlə, tolerantlıq-fərqli düşüncəyə, baxışlara, davranışa, hərəkətlərə, mövqeyə, dəyərlərə, dinə, inama malik olan insanlara tənqidə qarşı dözümlülüğü ifadə edir. Lakin tolerantlıq əqidəsizlik, mövqesizlik, biganəlik, ikiüzlülük, qanunsuzluğa və haqsızlığa göz yummaq, dözmək demək deyil. Nəyəsə qarşı dözümlülüğün nümayiş etdirilməsi, tolerantlığın göstərilməsi insanın öz şəxsi dəyər və əqidəsini itirməsini nəzərdə tutmur. Bu termin insanlardakı fərqliliyə hörmətlə yanaşılmasını, başqalarının baxışlarını anlamaq və qəbul etməklə öz mövqeyini dəqiqləşdirmə, dünyagörüşünü və dəyərlərini, daxili aləmini zənginləşdirməyə olan qabiliyyəti ifadə edir. Tolerantlığın müxtəlif növləri var: dini tolerantlıq, etnik tolerantlıq, siyasi tolerantlıq və s.

Müasir dövrdə qloballaşma şəraitində dini tolerantlıq böyük əhəmiyyətə malikdir. Dini tolerantlıq – inancaları ilə razı olmadığı bütün dinlərdən olan insanların dini ənənələrini həyata keçirməsi, heç bir təzyiq olmadan onların ibadətini yerinə yetirməsi, öz inancını və ya dinini istədiyi zaman dəyişə bilməsi, başqaları ilə birlikdə öz dini ayinlərini yerinə yetirə bilməsi və s.-dir.

Bəşər tarixində elə bir dövr olmuşdur ki, insanlar dinin nə olduğunu, inancların nə demək olduğunu əsla bilməmişlər. İnsanlarda dini etiqad sonralar bu və ya digər səbəblərdən meydana gəlmişdir.

Din dünya xalqlarının tarixində mühüm yer tutur, o istisnasız olaraq Yer kürəsinin bütün xalqlarının həyatında mövcuddur. İnsan doğulub bu dünyaya gələndə və bir gün bu dünyadan köçünü çəkib gedəndə də dini mərasimlər icra olunur. Onu da qeyd edək ki, elə ölkələr tanıyırsınız ki, etika, əxlaq qaydaları dini xarakter daşıyır.

Qətiyyətlə deyə bilərik, din həm də siyasətdir. Hər bir din öz bənzərsizliyi ilə əlamətdardır. Müasir dünyamızda çoxlu sayda dini birliklər mövcuddur. Ancaq mahiyyətinin dərinliyi və fəlsəfi genişliyi baxımından dünyada 3 əzəmətli din mövcuddur: xristianlıq, buddizm və islam.

Biz din dedikdə, həm də insanın mənəvi mədəniyyətinin mühüm elementlərindən birini nəzərdə tuturuq. Onun əsasını insanın ilahi qüvvəyə – bir olan Allaha inamı təşkil edir. Din əslində insanların mənəvi birliyidir. Dinin cəmiyyətdə və məişətdə rolu böyükdür.

Hər səhər Bakıda azan səsi ucalır, kilsə zəngi çalınır, sinaqoqda dua səsləri ucalır... Katolik məbəbində isə yeni başlanan günün uğurlu olması üçün dualar edilir. Bütün bunlar Bakıda baş verir. Tolerantlıq nümunəsi sayılan şəhərimizdə. Azərbaycan Respublikası çoxmillətli və müxtəlif dinlərə etiqad edən insanların birgə yaşadığı ölkədir. Bu ölkənin milli siyasəti müxtəlif millət, etnik qrup və dini azlıqların birgə yanaşı yaşaması və dözümlülük prinsipləri əsasında müəyyənləşdirilib. Azərbaycanda heç vaxt milli və dini ayrı-seçkiliklə bağlı Avropa tarixində olduğu kimi özündə dəhşətli və utancverici izini qoymuş “qara səhifəsi” olmayıb. Burada tarixin bütün çağlarında fərqli milli kökü və dini baxışı olan insan bir yerdə mehriban yaşayıb. Ölkəmizdə insanlar dinindən və milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq qarşılıqlı hörmət və vahid dövlətin eyni hüquqlu vətəndaşı kimi yaşayırlar.

Uzun əsrlərdir ki, İslam dininə bağlı olan Azərbaycan xalqı hər

zaman bu din vasitəsilə öz tolerantlığını, eləcə də millətlərarası münasibətlərin inkişaf etməsində maraqlı olmuşdur. Azərbaycanda din dövlətdən rəsmən ayrıdır. Lakin Azərbaycan Respublikasının 48-ci maddəsinə əsasən, hər kəsin vicdan azadlığı vardır. Hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı bir dinə təkbaşına və başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək hüququ vardır. Heç kəs öz dini etiqadını və əqidəsini ifadə etməyə, dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz.

Bu gün Azərbaycanda milliyətindən, dinindən asılı olmayaraq xalqlar öz dini, milli bayramlarını ən yüksək səviyyədə qeyd edirlər. Eyni zamanda Azərbaycanda tolerantlığın formalaşmasında dini icmaların fəaliyyəti danılmazdır.

Dini tolerantlığın möhkəmlənməsində dövlət başçısı Cənab İlham Əliyevin son 10 ildə tarixi-mədəni irsin, Azərbaycanda yaşayan xalqların milli-mənəvi dəyərlərinin dirçəldilməsi, xüsusən də, müxtəlif dini ziyarətgahların, kilsə və məscidlərin, qədim məbədlərin, inanc yerlərinin əsaslı təmiri və yenidən qurulmasına xüsusi diqqət ayırmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bu müqəddəs dini sitayiş və inanc yerlərinin

təmiri, bərpası ilə bağlı xüsusi sərəncamlar imzalaması və bu işi şəxsi nəzarətinə götürməsi deyilən fikirləri bir daha təsdiqləyir.

Azərbaycan Prezidentinin cəmiyyətin mühüm təbəqəsi olan və müxtəlif dinlərə etiqad edən dindarlarla mütəmadi görüşləri, onların dini-mənəvi ehtiyaclarına həssaslıqla yanaşması, müxtəlif dini bayram və mərasimlərdə şəxsən iştirak etməsi Azərbaycan xalqı arasında böyük razılıq və minnətdarlıqla qarşılır, cəmiyyətdə etnik-dini dözümlülüğün təbliğində və təşviqində mühüm stimül rolu oynayır. Dövlətin bu sahəyə diqqət və qayğısı Azərbaycandakı bütün mövcud milli-etnik qrupları dini-mənəvi təşkilatları əhatə edir. Bu səbəbdən bu gün Azərbaycanda dünya dinləri ənənəvi olaraq qarşılıqlı etimad və əmin-amanlıq şəraitində fəaliyyət göstərir, yüzlərlə islam və qeyri-islam dini icmaları öz inanclarını, etiqadlarını azad və sərbəst şəkildə icra edirlər. Son illərdə ölkədə çoxsaylı dini icmanın dövlət qeydiyyatından keçməsi də tolerantlığın bariz nümunəsidir.

Məlumdur ki, əhalisinin 96%-i müsəlman olan Azərbaycan vətəndaşlarının inanc mənbəyi «Qurani-Kərim»dir. Müqəddəs Kitabda Rəbbimizin seçdiyi Peyğəmbərlərinə xitabən «Sənin vəzifən ancaq təbliğ etməkdir» (Ali-İmran 20); «Sən

onları zorla imana gətirən deyilsən» (Qaf, 45); «Dində zor yoxdur» (Bəqərə, 256); «Din nəsihətdir» və digər kəlamları dini tolerantlığın təkzib olunmaz nümunələridir.

Üç monoteist dinin qarşılıqlı hörmət və etimad şəraitində fəaliyyət göstərməsinin təqdirəlayiq olduğunu israrla qeyd edən «Qurani-Kərim» buyurur: «Müsəlmanlardan, müsəvi (yəhudilər), isəvi (xristianlar) və sabilərdən Allaha axirət gününə inanıb yaxşı iş görənlərin mükafatları Rəbbinin yanındadır». Bu ayə latın mənşəli söz olan tolerantlıqdan yox, tolerantlığı da özündə ehtiva edən daha geniş dəyərdən – İslam mədəniyyətindən bəhs edir. Deməli, İslam coğrafiyasının qısa müddətdə genişlənməsinin və tolerantlıq da daxil olmaqla, bu sahədə Azərbaycanın unikalığının əsas səbəbini həm də İslam mədəniyyətində axtarmaq daha ədalətli olardı.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dövləti qədər nə MDB məkanında, nə də bütövlükdə dünya miqyasında tolerantlıq nümunəsi ola biləcək dövlət yoxdur. Həm konstitusiya yolu ilə, həm də cəmiyyətin özünün ənənləri ilə bütün millətlərə bir dözümlülük nümayiş etdirilir. Bütün millətlərin nümayəndəsi Azərbaycanda özünü dogma hesab edə bilər. Ən önəmlisi olan budur. Çünki bunu başqa dövlətdə görə bilmərik. Yəhudilər artıq

2500 ilə yaxındır ki, Azərbaycanda yaşayırlar. Yəhudilər sasanilər dövründən burada məskunlaşmış bir etnosdur. Lakin tarixin heç bir dövründə yəhudilərə qarşı nə milli, nə dini, nə də məişət zəmnində heç bir arzuolunmaz münasibət olmayıb. Burada təkcə yəhudilərə deyil, xristianlara qarşı da mənfi münasibət yoxdur. Dünyada yəhudilərin kompakt yaşadığı iki yer var; biri Yerusə-

lim, biri də Qubadır. Üçüncü belə bir yer yoxdur. İstər dini, istərsə də milli zəmində Azərbaycan bütün dünya üçün açıqdır.

Hesab edirəm ki, insanlar hansı dinə, hansı mədəniyyətə mənsubluğundan asılı olmayaraq, bütün başqa mədəniyyətlərə, dinlərə, mənəvi dəyərlərə də hörmət etməli, o, dinlərin bəzən kiməsə xoş gəlməyən adət-ənənələrinə dözümlü olmalıdırlar.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev R.İ, Əliyeva G, Əliyev C.R Praktik psixologiya məsələləri. Bakı: 2011, səh 99

2. Андрияхина Н.В. Семинар-тренинг толерантность учителя

//Классный руководитель. 2006, № 4, с. 20-34

3. Кожухарь Г.С. Проблема толерантности в межличностном общении //Вопрос психологии, 2006, №2, с.3-12

ДОПУСК В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ЕГО ШОУ ОСОБЕННОСТИ

АБСТРАКТ

Одной из основных проблем в условиях глобализации, толерантность общества. В этой статье, в терпимости, в создании и развитии и психологические характеристики отражены. Ссылаясь на идею толерантности означает терпимость .

Толерантность высокой нравственности и применение нравственной культуры. Выражение и уважение к различиям в людей, понять мнения других и делая коррективы в их положении, мировоззрение и ценности, это способность повышать экспрессию внутреннего мира.

**TOLERANCE IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION
AND THE CHARACTERISTICS OF ITS MANIFESTATION**

ABSTRACT

One of the main problems in a globalized environment, the tolerance of society. In this paper, the tolerance, the establishment and development and psychological characteristics are reflected. Referring to the idea of tolerance means tolerance .

Tolerance of high morals and the application of moral culture. The expression and respect for differences in people, understand the views of others and clarify its position by adopting, worldview and values, is the ability to increase the expression of the inner world .

Məqalə ADPU-nun yaş və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №10)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 10 aprel 2014-cü ildə daxil olmuşdur

İDARƏETMƏDƏ GENDER XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ROLU

Qızxanım Qəhrəmanova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
İxtisasartırma və Yenidənhazırlanma
fakültəsinin dekan müavini,
psixol.üzrə fə.l.dok.dos.*

Açar sözlər: gender stereotipləri, subyektiv müdaxilələr, gender mədəniyyəti, idarəetmə dinamikliyi, məhsuldar fəaliyyət

Ключевые слова: гендерные стереотипы, субъективное вмешательство, гендерная культура, динамика руководства, продуктивная деятельность

Key words: gender stereotypes subjective vmeshatelstvo, genderculture, the dynamics of leadership, productive deyatelnost

Qadının lider rolu və rəhbər iş üçün yararsız hesab olunmasının səbəbi yəqin ki, onun cəmiyyətdə hökm sürən stereotiplər əsasında qəbul olunmasıdır. Morrison və fon Qlinovun bir yerə topladığı bir neçə tədqiqatla bağlı məlumatdan aydın olur ki, qadını lider rolu üçün yararsız şəkildə təsvir edən gender stereotipləri cəmiyyətdə o qədər güclüdür ki, qadın karyerası ilə bağlı qərar qəbul edilərkən və kadr seçilərkən bunun əksini bildirən şəhadətlər heç nəzərə alınmır.

Bizim şüurumuzda qadın obrazı rəhbər rolu üçün yox, başqa keyfiyyətlər tələb edən ənənəvi qadın rolu üstünlük təşkil etdiyi üçün biz qadında rəhbər işə yararlı insan görməkdə çətinlik çəkirik [1;200-208].

Şeyn və Müllər Birləşmiş Ştatlarda, Almaniyada və Böyük Britaniyada kişilərin bu stereotiplərə eyni səviyyədə riayət etdiyinin şahidi oldular. Onlar həmçinin aşkar etdilər ki, alman qadınları da alman kişilərdən az olmayaraq rəhbər vəzifəni “kişi” işi hesab edir; Böyük Britaniyanın qadınları da rəhbər vəzifələri kişiyə aid edir. Amma alman qadınları qədər də yox; amerikalı qadınlar isə hər iki cinsin işə rəhbərlik üçün vacib olan keyfiyyətlərə eyni dərəcədə malik olduğunu hesab edir. Bir çox insanlar qadının emosional və qətiyyətsiz (lider üçün olduqca xoşagəlməz keyfiyyət) olması fikrinə tərəfdar çıxır. Biznes sahəsində ixtisaslaşan tələbələr qadın rəhbərə yumşaq

xasiyyət, insanlara qarşı diqqətçillik və asılılıq kimi cəhətlər aid edir; digərləri isə göstərir ki, bu cəhətlər pis rəhbər obrazı ilə eyniləşdirilir. Əksinə, sərt və mübariz rəhbərlik tərzini kişilərə xas sayılır [2; 67].

Kann və Ziqfrid bəzi tədqiqatlara əsaslanaraq təsdiq edir ki, “yaxşı menecer” və “tipik kişi” stereotipləri bir çox halda üst-üstə düşür. Onlar göstərir ki, bu zaman misalların və nəzəri tədqiqatların əksəriyyəti yaxşı liderin məqsədə doğru gedən, insanlarla ünsiyyət qurmağı bacaran olmasını və onlara layiqincə qiymət verə bilməsini (tipik qadın keyfiyyətləri) təsdiq edir. Alimlər aşkar etmişdir ki, uğur qazanan liderin davranışına ilk növbədə qadın davranışı üçün səciyyəvi olan əlamətlər də daxildir. Onlar bu nəticəyə gəldi ki, lider kişi stereotipi liderin rolunu daraldır və rəhbərin müvəffəqiyyətli fəaliyyəti üçün mühüm olan bir çox keyfiyyətləri nəzərə almır. Şeyn və onun həmkarları yazır ki, menecer hazırlayan universitetlərin tədris proqramları yaxşı rəhbər üçün hansı keyfiyyətlərin vacib olmasına diqqəti artırmalıdır. Qadının ev və ailə ilə bağlı vəzifəsi də ona vəzifə pilləsi ilə yüksəlməyə mane olur. Ola bilsin ki, qadının evdəki vəzifələri onun vəzifə pilləsi ilə irəliləməsindən ötrü işinə əlavə güc sərf etməsi üçün imkan yaratmır. Ehtimal ki, qadın üçün

rəhbər olmaq çətinidir, çünki o axşamlar işdə qalaraq bazar günləri də işləyə bilməz, çünki uşaqlara qayğı onun vaxtını çox alır. Ola bilsin ki, o bilərəkdən daha aşağı karyera perspektivi olan işi seçir ki, bu, evdə onun üçün böyük problem yaratmasın (bu ehtimal sosial psixologiyada şəxsi seçim hipotezi adını almışdır). Bu mövzuya dair aparılmış tədqiqatlar ərləri ilə müqayisədə işləyən qadınların ev və ailə, uşaqla bağlı məsuliyyətin əsas hissəsini öz üzərinə götürməsinə şübhə yeri qoymur. Bəzi qadınlar üçün bu, doğrudan da onların işə əlavə vaxt itirməsi və eza miyyətlərə getməsi (bunsuz vəzifə pilləsi ilə yüksəlmək mümkün deyildir) üçün səbəb deyildir. Valdets və Gütek 827 nəfər işləyən qadını müqayisə edərək aşkar etmişdir ki, qadın rəhbərlər arasında rəhbər vəzifə tutmayan qadınlarla müqayisədə ailəsiz olanlar daha çoxdur [3; 93–176].

İndiki dövrü informasiya dövrü adlandırırlar. Əslində isə artıq elmi idarəetmə dövrüdür. İnformasiya idarəetmə üçün vacib olan bir materialdır. Eyni zamanda təbii baş verən qloballaşma prosesinə müxtəlif vasitələrlə, eyni zamanda elmi idarəetmə yolu ilə subyektiv müdaxilələr də artmışdır. Dünyadakı siyasətə, iqtisadiyyatla, mədəniyyətlə, ekologiya, demografiya, gendeorologiya ilə bağlı proseslərin qlobal səviyyədə elmi

olaraq necə idarə olunduğunu müşahidə etmək çətin deyil.

İdarəetmədə ümumi fəaliyyətin mahiyyəti “subyekt” amilinin biofizioloji və psixoloji qanunauyğunluqlarında cəmləşir. Bu da əsasən idarəetmənin zəruri xüsusiyyətləri üçün fərdi mövcud olan xarakter əlamətlərində öz əksini tapır. Xüsusi xarakter əlamətləri ölkənin idarəetmə sisteminin kadr siyasətində nəzərə alınır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə kadr siyasətini tənzimləmək üçün müəyyən mərkəzləşdirilmiş sistem vardır. Onlar idarəetmədə labüd xüsusiyyətlərin şəxslərdə hansı səviyyədə mövcudluqlarını öyrənirlər. Bütün bunlar idarəetmənin daxilində mütəxəssislər arasında olan şəxsiyyətlərarası münasibətlərin və məhsuldar fəaliyyətin şəraitə uyğun tənzimlənməsinə xidmət edir.

İdarəetmə sisteminin normal fəaliyyət göstərməsi üçün bir sıra şərtlərə əməl etmək lazımdır. Əks halda idarəetmə sistemi öz fəaliyyətini nizamsızlaşdırar və mənfi nəticələr yaranana bilər. Ona görə də idarə edən və idarə olunan sistemlər arasında səbəb və nəticə əlaqələrinin olmasını, idarəetmənin dinamikliyini, inkişafını, bir keyfiyyət halından digər hala keçməsinə, inkişafını, sistemin fəallığı və onun idarəedici qabiliyyətinin güclənməsini, idarəetmə sisteminin bütövlüyünü nəzərə almaq vacib

şərtidir. İdarəetmənin mərhələləri həmişə sabit qalmır, o konkret tarixi şəraitdən, elmi – texniki tərəqqinin inkişaf tələblərindən asılı olaraq dəyişilir.

İdarəetmə sistemi iki müstəqil ünsürdən – idarəedən və idarə olunan ünsürlərdən ibarətdir. Hər iki tərəf idarəetmənin tənzimləmə və nəzarəetmə funksiyaları ilə əlaqədardır. İdarə edən sistem idarə olunan sistemə əks əlaqə prinsipi ilə bağlıdır. Sistemdə əks əlaqə yoxdursa, o idarə olunmaq hüdudundan kənara çıxmış olur. Bu səbəbdən idarə olunan obyektlə idarə edən arasındakı əks əlaqə optimal şəkildə qurulmalıdır. Əks əlaqənin formaları idarəetmənin mərhələlərində əlaqələndirilməlidir.

Cəmiyyətin istehsal qüvvəsinin artdığı, istehsal və sosial münasibətlərin təkmilləşdiyi dövrdə şəxsiyyətin rolu və onun imkanlarının reallaşmasına tələbat da artır.

Mühit şəraiti və şəxsi ehtiyatlar prosesində elə qarşılıqlı hərəkətlər vardır ki, insan psixikasının strukturunda xüsusi imkanların reallaşmasına kömək edən keyfiyyət dəyişiklikləri yaradır.

Özünüreallaşdırma psixi inkişaf amili olub, üç mühüm tələb səviyyəsində özünü göstərir:

- sosial;
- psixoloji;
- pedaqoji.

Sosial inkişaf tələbi – elə bir elementdir ki, bu şəxsiyyət fəaliyyətinin məqsədyönlü istiqamətini və bütün cəmiyyətin həyat fəaliyyətini müəyyənləşdirir. O həm də şəxsiyyətin mədəni səviyyəsi, xüsusi sosial strukturunun gələcək inkişafını və yeniləşməsini nəzərdə tutur.

Psixoloji tələb şəxsiyyətin fəaliyyətinin idarə olunmasını, onun psixofizioloji inkişafının məqsəd və vəzifələrini təyin etməklə, psixi formalaşma, səfərbərolma amilinə və özünüreallaşmasına kömək edir.

Pedaqoji tələb tərbiyəçinin (rəhbərin, qrup rəhbərinin və b.) məqsədyönlü təsiri ilə şəxsiyyətin ilkin vəziyyətdən fəaliyyətə başlamasına şərait yaradır və burada şəxsiyyətə özünəməxsus fərdi keyfiyyətlərini tam həcmdə realizə etməyə kömək edir.

Şəxsiyyətin tam özünüreallaşdırmasında həm də makro və mikromühit kömək edə bilər. Şəxsiyyət özünü tərbiyə sistemində realizə edir, daha doğrusu, bu ardıcıl olaraq rəhbər və təlim alan şəxsin qarşılıqlı hərəkətləri vasitəsi ilə həyata keçirilir [4; 142].

İnsan inkişaf pilləsində nə qədər yüksəkdə durarsa, onun şəxsiyyət kimi qiyməti bir o qədər çox artar. Əlbəttə, insanın inkişaf səviyyəsi ondakı fərdi təcrübənin, şəxsiyyətin daxili aləminin zənginliyi, onun şəxsi təcrübəsinin zənginliyi ilə bağlıdır.

Xarici amilə reaksiyası yalnız bu amillərlə bağlı deyildir. Burada insanın həmin amilə münasibəti bu onun üçün vacibdir, maraqlıdır, cəlbədidir və ya, əksinə, heç bir əhəmiyyət kəsb etmir, onu bu şeylərdən kənarlaşdırır. Məhz burada insanlar arasında qarşılıqlı davranış və qarşılıqlı təsir problemi ortaya çıxır, onların inkişaf dinamikası əksər hallarda insanların münasibət və qarşılıqlı hərəkətlərindən asılı olur.

Qarşılıqlı münasibət problemi qarşılıqlı hərəkət problemi ilə sıx bağlıdır. Burada qarşılıqlı hərəkətdə, tələblərin sosial planda mahiyyətinin açılmasında daxili asılılıq var. Bu insan xarakteri ilə əlaqəli olub intizamlılıq tələbi, davranışın sosial formalarına (hörmət, takt, etika və s.) riayət etməkdən ibarətdir.

Şəxsiyyətin münasibətlərinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən psixi xassələrinə insanın qrup və birlikdəki qarşılıqlı hərəkət prosesinə onun xarakteri təsir edir. Hər bir xarakterin xassəsində mahiyyət etibarilə onun prosessual xüsusiyyətləri özünü göstərir, şəxsiyyətin psixi xassələrində mürəkkəb xarakter strukturu özünü büruzə verir.

Şəxsiyyətin inkişafı prosesi, onun tərbiyəsi, mühitdə qarşılıqlı münasibətlərin nəzərə çarpan cəhətləri sonralar zaman keçdikcə şəxsiyyətin daxili keyfiyyətləri ilə eyniləşir və bun-

lar ətrafla qarşılıqlı münasibətlərdə zəruri təsirin sadəcə olaraq mənim-sənilməsi deyil, insana xas bütün keyfiyyətlərin mürəkkəb zəncirvari prosesidir.

Beləliklə, şəxsiyyətin daha uğurlu dərk edilməsi, onun müsbət qarşılıqlı əlaqələrinin artması prosesi gedirsə o, öz növbəsində nəinki şəxsiyyətin tələbatının artmasına, həm də aktivliyinin yüksəlməsinə səbəb olur. İnsanın belə psixi inkişafı ictimai və istehsalat mühitində yeni tələblərdə stimullaşır [5;120].

Bu istiqamətdəki tədqiqatlar şəxsiyyətin intellekt, iradə və nüfuzu arasında müəyyən əlaqələr olduğunu vurğulayır və qeyd edir ki, böyük intellekt sahibi, aktiv və əməyə yarıdıcı münasibət bəsləyən şəxsiyyət öz qabiliyyəti ilə bacarıqlı rəhbər statusu qazanır. Bununla belə bu da sübut olunmuşdur ki, təşkilatçılıq bacarığı heç də birmənalı olmur.

Əgər şəxsiyyətlərin bir-birinə oxşar, təkrarlanan son nəticədə şəxsiyyət statusu kəsb edən cəhətlərini nəzərə alsaq, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, sosial-psixoloji keyfiyyətlərindən asılı olaraq axıra qədər dərk və izah olunması deyil. Şəxsiyyət statusunu xarakterizə etdikdə, xüsusən rəhbər statusundan söhbət getdikdə, şəxsiyyətin rəhbərlik rolunda özünüburuzə verən sosial sistemdəki hərtərəfli münasibətlərini nəzərə almaq lazım-

dır. Bununla belə yadda saxlamaq lazımdır ki, qrup və birliklərdə şəxsiyyətin statusunu təyin etdikdə, sadalanan keyfiyyətlərlə yanaşı rəhbərin nüfuz, səlahiyyət, mükafatlandırma və s. kimi keyfiyyətlərə malik olmasını nəzərə almaq vacibdir.

Şəxsiyyətə dair müxtəlif alternativ nəzəriyyələr mövcuddur. Ona görə də hər şeydən əvvəl onun üzərində dayanmaq lazımdır ki, bu və ya digər nəzəriyyə insanı başa düşmək üçün hansı mənanı verir və orada hansı metodlardan istifadə edir.

Şəxsiyyət nəzəriyyəsi onunla izah edilir ki, o davranışı təşkil olunmuş tərzdə təqdim edir, ona görə də aydın görünür. Başqa sözlə, nəzəriyyə bizə məlum olan hadisələr haqqında hər şey, mənfə və sxematik olaraq aydınlaşdırmağa və sadələşdirməyə imkan verir [6; 85].

Rol – onun statusu ilə uyğunlaşdırılmış şəxsiyyətin əxlaqi formasıdır. Rolların cəmi verilən statusa uyğun gələn rol yığımı kimi müəyyən olunur. Rol insanın fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olmadan, ictimai nöqtəyi-nəzərdən obyektiv surətdə verilir. Rolun icrası insanın səyi ilə qəbul edilmiş ictimai normalarla və ətraf mühitə bağlıdır.

Rola yiyələnmək ictimailəşmə prosesində baş verir, həm də sayı həmişə çoxalır. Şəxsiyyətin rol davranışını, hər hansı bir konkret situasi-

yada onun əməllərini yalnız ictimai münasibətlər sisteminin təhlili əsasında başa düşmək mümkündür.

Sosial rol – vəziyyətin yönəldilmiş hərəkət modelidir. Onu konkret vəziyyət tərəfindən verilmiş, əxlaq və vəzifəni yerinə yetirməklə təyin etmək olar. Rolu, həm də vəziyyətin dinamikası adlandırırlar. Hər bir status bir neçə rolü birləşdirir. Hər bir rolün özünün konkret hərəkətləri vardır. Rol məsələsini status məsafəsindən ayırmaq gərəkdir. Tələbə və professor – təkcə müxtəlif statusu deyil, həm də müxtəlif iyerarxiyaları ifadə edir. Müəllimin cəmiyyətdə rolu və vəziyyəti onun əməyindən asılıdır. Ata və ananın rolu ailənin quruluşundan və onun sosial amillərindən asılıdır. Qadın rolu bioloji faktordur və qadının cəmiyyətdə vəziyyətindən asılıdır.

Ədəbiyyatda mövqe, “rolların gözləmə sistemi” kimi başa düşülür, insanın sosial mühitə, özünə, şəxsiyyətinin təsdiq olunmasına, insanların norma sistemində, şablon hərəkətlərə münasibəti sosial vəziyyətdən yaranır. Təyin olunmuş sosial rollar ümumiyyətlə, heç də insan tərəfindən irəli gəlmir, amma insanlar arasındakı zəruri əlaqələrdən əmələ gəlir [7;14].

Rol şəxsiyyətin bütövlükdə cəmiyyət, özünəməxsus ictimai təşkilat və ya konkret qrup tərəfindən müəyyən olunmuş hüquq və vəzifələrini

əks etdirir. Rol dedikdə, hər hansı konkret funksiyayı yerinə yetirmək nəzərdə tutulur. Məsələn, müəllimdən müəyyən mənada sənətkarlıq, insanların tanımaq məharəti tələb olunur.

Əgər sosial rollara nəzər salsaq, ayrı-ayrılıqda onlar konkret şəxslər arasında daxili münasibətdir.

Gender – mürəkkəb sosiomədəni konstruktur: kişi və qadının cəmiyyət tərəfindən yaradılmış rollarında, davranışında, mental və emosional xüsusiyyətlərindəki fərkdir. “Gender” anlayışının mənası cinsin sosial modelləşməsi və yaxud qurulması ideyasında cəmlənir. Sosial cins sosial praktikada yaradılır [8;201]. Cəmiyyətdə müəyyən cinsi rolların yerinə yetirilməsi ilə – həmin cəmiyyətdə nəyin kişiyyə, nəyin qadına aid edildiyi – əxlaq norması sistemi meydana gəlir. Beləliklə, gender – cinsin mədəni niqabı, bizim öz sosiomədəni təsəvvürlərimiz çərçivəsində cins barədə düşündüklərimizdir. Gender qadın və kişilər arasındakı sosial münasibətlərin təşkil modeli olaraq təkcə onların şəxsiyyətlərarası ünsiyyəti və ailə daxilindəki qarşılıqlı əlaqəsini xarakterizə etmir, eyni zamanda cəmiyyətin əsas institutlarında onların sosial münasibətlərini də müəyyən edir.

“Qadın məsələsi” anlayışı öz məzmununa görə genişdir. O, ictimai həyatın bütün sahələrində, hər şeydən

əvvəl, iqtisadiyyatda və siyasətdə, qadınların sosial vəziyyətini, onların diskriminasiyası problemlərini, hüquqi və faktiki cəhətdən bərabər hüquqluluğunun müdafiəsi üzrə işin təşkilini əhatə edir [9;193].

Ölkəmizdə rəhbər işlərdə kişilər əksəriyyət təşkil edir. Dövlət xidmə-

tində olan qadınların 10%-ə qədəri rəhbər vəzifələri tutur. Həm statistikanın, həm də sosioloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, qadınlara ikinci (ən yaxşı halda), bir qayda olaraq isə, üçüncü səviyyəli, daha çox icraedici və texniki funksiyalarla bağlı vəzifələr verilir.

Ədəbiyyat:

1. Morrison A., Von Glinov M.A. Women and minorities in management.// American psychologist, 320 p.

2. Попова Л.В. Психологические исследования и гендерный подход // Женщина. Гендер. Культура [Текст] / Л.В. Попова. - М., 1999, 192 с.

3. Кандиоти Д. Эволюция гендерных исследований: Обзор [Текст] / Д. Кандиоти // Женщины и социальная политика (гендерный аспект). - М.,1992, 204 p.

4. Келли, Дж. Психология личности: теория личностных конструктов [Текст] / Дж.Келлий. - СПб. : Речь, 2000, 249 с.

5. Зеер, Э.Ф. Кризисы профессионального становления личности [Текст] / Э.Ф. Зеер // Психологиче-

ский журнал. 1997. Т. 18. № 6, с.118–125.

6. Божович, Л.И. Проблемы формирования личности [Текст] / Л.И. Божович. -М.-Воронеж, 1995, 352 с.

7. Гомелаури, М.Л. К вопросу о мотивационном значении социальных ожиданий [Текст]: автореф. дис. канд. псих. наук / М.Л. Гомелаури. Тбилиси, 1967, 26 с.

8. Гендерная история. Теория и исследования: учебное пособие, материалы к курсу «От женской истории к гендерной истории. Смена познавательных ориентации» [Текст]. – Калуга: Эйдос, 2001, 297 с.

9. Вейнингер, О. Пол и характер [Текст] / О.Вейнингер. М.: Латард, 1997,357 с.

РОЛЬ ГЕНДЕРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ В УПРАВЛЕНЧЕСТВЕ

АБСТРАКТ

Как было выше рассмотрено, в психологической науке пока еще отсутствует единая концепция, единое понимание того, что такое личность. Вместе с тем имеется достаточно большое число исследований, посвященных личности руководителя. Вопрос о том, кто более эффективен в качестве руководителя – мужчина или женщина, - это некорректный вопрос. Есть женщины, которые руководят с лучшим результатом, чем некоторые мужчины, и наоборот. И женщина, и мужчина могут быть и не быть эффективными руководителями, и это зависит не от половой принадлежности. С точки зрения психологической, пол есть социальная роль, навязываемая обществом. А что касается представления о мужчинах как о существах от природы более активных и изначально более способных к руководству, чем женщины, то такое представление не более чем распространенное заблуждение, не имеющее под собой реальных оснований. Известно, что профессиональные успехи женщин, сделанные ими карьеры многие склонны объяснять их внешними данными или везением, а не способностями и активностью. Это один из примеров стереотипного подхода.

Социальные условия в настоящее время таковы, а опыт совместной работы мужчин и женщин в решении политических, социальных, психологических, экономических и производственных проблем так обширен и длителен, что нужно говорить не о противостоянии мужчин и женщин в деловой сфере. И статус, и образование, безусловно, важны не только для того, чтобы занять руководящую должность, но и для того, чтобы успешно функционировать в ней. И речь не просто о наличии диплома, пусть даже самого престижного университета. Образование - это, прежде всего уровень профессиональной подготовки, умение применять свои знания и умения в реальной жизни.

**THE ROLE OF GENDER-SENSITIVE IN
UPRAVLENCHESTVE**

ABSTRACT

As discussed above, in psychological science is still no single concept, a common understanding of what the person. However, there is a sufficiently large number of studies on the individual leader. The question of who is more effective as a leader - man or woman - is incorrect question. There are women who run with better results than some men, and vice versa. Both women and men may or may not be effective leaders, and it does not depend on gender. From a psychological point of view, gender is a social role imposed by society. As for the idea of men as beings by nature more active and inherently more capable of leadership than women, such a representation is not more than a common misconception that has no under a real reason. It is known that the professional success of women made their careers, many are inclined to explain their external data or luck rather than ability and activity. This is one example of stereotyping.

Social conditions now are, and the experience of working together men and women in political, social, psychological, economic and production problems so extensive and time-consuming that it is necessary to talk not about the opposition of men and women in business. And status, and education is certainly important, not only to take a leadership position, but also to operate successfully in it. And it's not just the presence of a diploma, even the most prestigious university. Education - is primarily a level of professional training, the ability to apply their knowledge and skills in real life.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yas fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 10 yanvar 2014-cü ildə daxil olmuşdur

FƏRDİ DAVRANIŞDA SOSIAL NORMALARIN ROLU VƏ DEVIANT DAVRANIŞ

Pərvanə Babayeva

BDU-nun Psixologiya

kafedrasının dissertantı

E-mail: pərvanə82@mail.ru

Açar sözlər: fərd, sosial norma, şəxsiyyət, qrup, sosial münasibətlər, sosial struktur, anomiya, deviasiya, deviant davranış

Ключевые слова: индивид, социальная норма, личность, группа, социальные отношения, социальная структура, аномия, девиация, девиантное поведение

Key words: individual, social norme, personality, group, social relationship, social structure, anomie, deviation, deviant behavior

İnsan həyatında, onun davranış və fəaliyyətində demək olar ki, elə bir sahə yoxdur ki, sosial cəhətdən tənzim olunmasın. Bu isə hər şeydən əvvəl, mahiyyətinə, vacibliyinə görə müxtəlif sosial normaların köməyi ilə həyata keçirilir. Məhz sosial normalar digər amillərlə yanaşı şəxsiyyət üçün davranış fəaliyyəti repertuarını müəyyənləşdirir və onu idarə edir. Sosial normalar bəzi qaydalar və davranış standartları kimi cəmiyyətin özü və ya sosial qruplar tərəfindən istehsal olunur və cəmiyyətin tipi, qrupun fəaliyyəti ilə müəyyən olunur. Beləliklə də onlar bir çox sosial funksiyaları yerinə yetirirlər. Bunlardan cəmiyyətin mövcudluğunu təmin etmək (məs: balanslaşdırma, solumda münasibətlərin stabilləşdirilməsi (xüsusilə də,

sistemə sosial nəzarətdən qoşulmaqla); sosial institutların fəaliyyətinin təmin olunması; sosial təcrübənin ötürülməsi və saxlanması; həyata keçirilməsi; insanların qarşılıqlı münasibətləri və həyat fəaliyyətlərinin şərtlərinin qeydə alınması və s. kimi funksiyaları göstərmək olar[1,s. 15]

Bütövlükdə, qeyd etmək olar ki, sosial normalar cəmiyyətin tələb, şərt və vəzifələrini şəxsiyyətin müəyyən davranış təzahürləri ilə əlaqələndirir. Onlar özünəməxsus bələdçilər, “kanallar”qismində çıxış edirlər ki, bununla da cəmiyyətin tələbləri sosial qruplardan konkret insanlara keçir.

Sosializasiya prosesində sosial normalar fərd tərəfindən mənimsənilir, internalizə olunur və daxili davranış tənzimlənməsinə çevrilir. Bununla insanın mənimsədiyi normalar digər

daxili amillər sistemi tərəfindən onun davranışına təsir göstərir. Davranışın normativ özünütənzimləmə mexanizmi şəxsiyyətin bu və ya digər normaları necə dərk etməsi və hansı dərəcədə qəbul etməsindən asılıdır. Dərk olunmuş normalar fərdin öz davranışlarının və başqaları ilə münasibətlərinin etalonu şəklində çıxış edir ki, bununla fərd öz davranışını, əlaqə və münasibətlərini tənzim edir.

Doğulandan bəri hər bir fərd sosial normalarla əhatə olunur və onlara qeyd şərtsiz tabe olur. Bütün bunlar ona evdə valideynlər, məktəbdə müəllimlər tərəfindən öyrənmə prosesində verilib. İncəsənət, musiqi, dram, filmlər, nəqliyyat vasitələri, ünsiyyət, istehsal və istehlak vasitələri, yemək vərdişləri, geyim, etika, çoxsaylı digər təşkilatlar və sosializasiyanın təsirləri fərdin dəyərlərinə, standartlarına və cəmiyyətin normalarına təsir edir. Onlar fərdin qrupda davranışını nizamlayır və nəzarətə xidmət edir. Etika qaydaları, davranış tərzləri, konvensiyalar, qanunlar qrupun bir neçə əsas normalarını əks etdirir. Bu, fərddə müntəzəm və təkrar davranışlara gətirib çıxarır. Bu cür tənzimləmələrə görə biz fərdin hər hansı bir sosial situasiyadakı davranışını qabaqcadan xəbər verə bilirik. [2,s.24]

İnsanlar bir-birlərinə görəcəkləri işlər barədə qabaqcadan düşünməyi

və qərar verməyi məsləhət bilirlər. Filosof Alfred Nors Vaythedə görə, əgər bu məsləhətlərdən düşünülüb həyatın sadə işlərinə də tətbiq olursaydı, bunu heç də yaxşı hal hesab etmək olmaz. Vaythed qeyd edib ki, biz həyatda bir çox şeyləri düşünmədən də edə bilərik. Əgər biz mağazaya, sinfə daxil olarkən karguzarla, müəllimlə görüşərkən öncədən bütün xırdalıqların fərqi varmalı və dərk etməli olsaq gün ərzində planlaşdırdığımız işlərin yalnız kiçik bir qismini yerinə yetirə bilərik. Fərd üçün normaların əsas funksiyası onun üzləşdiyi və iştirak etdiyi saysız-hesabsız situasiyalarda hansı qərarın daha vacib olduğunu üzə çıxartmaqdan ibarətdir. Əks halda biz anbaan qərarların dözülməz ağırlığı ilə üzləşərdik. Bu zaman yalnız normaların yoxluğu ilə nəticələnən xaos təsəvvür edilərdi. [3, s. 75]

Həqiqətən də aydın görmək olar ki, normalarsız sosial münasibətlər təsadüfi, xotik, hətta təhlükəli olacaq. Sosial həyatın ardıcıl olaraq nizamintizami, sabitliyi və proqnozlaşması olan normalar nəticə etibarilə, sosial strukturun çox vacib elementləridir. Tam normasızlıq və ya anomiyaya şəraitini dözülməz olardı və cəmiyyət anomaliya və normasızlığa uzun müddət tab gətirə bilməzdi. Anarxiya dövlətə zidd olduğu kimi anomiyaya da cəmiyyətə ziddir. Normaların olma-

dığı şəraitdə cəmiyyət də mövcud olmaz.

Beləliklə, bu normalar cəmiyyətdə insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri formalaşdırır, insanların ictimai münasibətlərinin, eyni zamanda fərdi davranışlarının bələdçisi kimi çıxış edir.

İstənilən cəmiyyətdə bu cəmiyyət tərəfindən qəbul olunan, daha dəqiq desək, cəmiyyəti yaşadan sosial normaların və yaxud yazılmış və yazılmamış qaydaların mövcudluğu heç kəsdə şübhə doğurmur. Bu normalardan imtina və ya onlara nəzarətsizlik sosial yayınma və ya deviasiya adlanır.

Deviasiya anlayışının ilk sosial izahı E.Dürkheymin “Anomiya nəzəriyyəsi”ndə verilmişdir. O, qeyd edir ki, sosial qaydalar (dəyərlər və normalar) insanın həyat fəaliyyətində və davranışının tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Norma və dəyərlər sistemi bəzi davranış standartlarını müəyyən edir. Məhz buna görə də, insanlar başqalarından və onların özlərindən nəyin gözlənildiyini yaxşı dərk edirlər. Bunun əsasında onların həyat təcrübəsi formalaşır. Lakin ictimai böhranlar və köklü sosial dəyişiklər zamanı isə norma və dəyərlər sisteminin dəyişilməsi baş verir. Bu zaman insanların həyat təcrübəsi ilə yeni yaradılmış norma və dəyərlər sistemi arasında uyğunsuzluq

varanır. Nəticədə insanlar çəşqinlik və dezoriyentasiya halı ilə üzləşirlər. Bütün bunlar deviant davranışlara, bəzi situasiyalarda isə özünüqəsdə gətirib çıxarır.[4]

Deviant davranışların anomiyanın nəticəsində meydana gəlməsini iddia edən digər məşhur nəzəriyyə R.Merton modelidir. Onun fikrincə, deviasiya mədəni dəyərlərin və sosial müdafiə vasitələrinin parçalanması nəticəsində meydana gəlir.

Deviant davranış – şəxsiyyətin daha əhəmiyyətli sosial normalardan yayınan, cəmiyyətə və şəxsin özünə zərər yetirən, eyni zamanda onun sosial-psixoloji dezadaptasiyası ilə müşayiət olunan dayanıqlı davranış formasıdır. Lakin deviant davranışın bu cür izahı “təsviri” xarakter daşıyır, anlayışın mahiyyəti tam açılmamış qalır və buna görə də dəqiqləşmə tələb edir. Burada söhbət deviant davranışı digər oxşar anlayışlardan fərqləndirən əlavə funksiyalardan gedir. Bu meyarlar aşağıdakılardır:

– deviant davranış həmişə dağıdıcı xarakter daşıyır: o, destruktiv (“dağıdıcı enerji” ətrafdakılara yönəlir) və autodestruktivdir (“dağıdıcı enerji” onun özünə yönəlir);

– deviant davranış və onu nümayiş etdirən şəxsiyyət digər insanlar tərəfindən neqativ qiymətləndirilir. Neqativ qiymətləndirmə ictimai qınaq, sosial sanksiya (ən ifrat təzahür

kimi – cinayi cəza) formasında ola bilər;

– deviant davranış mütəmadi təkrar olunur və ya uzunmüddətli davam edir;

– deviant davranış şəxsin ümumi yönəlişlərinə uyğun gəlir, daha dəqiq desək, qeyri-standart şəraitlərdə – xəstəlik, psixoloji travma, özünümüdafiədə deyil gündəlik həyat şəraitində meydana çıxır;

– deviant davranışa tibbi normalar daxilində baxılır (o, psixi xəstəliklərlə və ya patoloji hallarla birlikdə müşahidə olunsa da onlarla müəyyən olunmamalıdır);

– deviant davranış açıq-aşkar fərdilik və cins-yaş xüsusiyyətlərinə malikdir, daha dəqiq desək, müxtəlif insanlarda müxtəlif yaş dövrlərində müxtəlif cür meydana gəlir. Fərdi fərqlər motivlərə və davranışın formasına, deviantlığın dinamikasına, tezliyinə və sərtlik dərəcəsinə təsir göstərir;

– deviant davranış sosial-psixoloji uyğunsuzluğun müxtəlif təzahürləri ilə müşayiət olunur. Digər səbəblərdən (məsələn, xəstəlik və ya psixi travma) yaranan uyğunsuzluq halı öz-özlüyündə deviant davranışın meydana gəlməsinə zəmin yarada bilər [5,s.65].

Qeyd etdiyimiz kimi, deviant davranış cəmiyyətin əsas normalarına zidd olan hər hansı bir davranış tipidir. İnsanı bu davranışa sövq edən sə-

bəblər haqqında müxtəlif nəzəriyyələr vardır. Deviant davranışın bütün psixoloji nəzəriyyələri üçün ortaq bir neçə fundamental fərziyyə irəli sürülmüşdür. Birincisi, deviant davranışın psixoloji nəzəriyyəsində insan analizin əsas elementi rolunda çıxış edir. Daha doğrusu, hər bir insan ayrı-ayrılıqda öz cinayi və deviant hərəkətlərinə görə tam məsuliyyət daşıyır. İkincisi, insan şəxsiyyəti fərdlər arasında davranışın törədicisi olan əsas motivasion elementdir. Üçüncüsü, cinayətkarlar və deviant şəxslər şəxsiyyət çatışmamazlığından əziyyət çəkən kimi görünürlər. Nəhayət, bu natamam və ya düzgün olmayan psixi proseslər müxtəlif səbəblərdən, eyni zamanda əqli gerilikdən, uyğunsuz tərbiyədən və s. səbəblərdən yarana bilər.

Z.Freyd tərəfindən qoyulan psixanalitik nəzəriyyəyə əsasən bütün insanlar şüursuzluq halında təbii meyillərə məruz qalır. Bundan əlavə, bütün insanlar cinayətkarlığa meyilli olurlar. Yalnız sosializasiya prosesi sayəsində bu tendensiyaların qarşısı alınır. Düzgün sosiallaşdırılmış olan bir uşaq sonradan şəxsiyyət pozğunluğu olan bir insan kimi inkişaf edə bilər. Bu şəxsiyyət pozğunluğu onun cəmiyyətə qarşı olan impulslarını daxilə və ya xaricə yönləndirməyə məcbur edə bilər. Belə ki, onları daxilə yönləndirənlər nevrotikə, xa-

ricə yönləndirənlər isə cinayətکارا çevrilirlər.

Koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsinə əsasən, cinayətکار və deviant davranışın səbəbləri fərdlərin öz fikirlərini əxlaq və hüquq ətrafında birləşdirməsindən yaranır. İnkişaf psixoloqu Lorens Kolberq mənəvi əsasın 3 səviyyəsini qeyd etmişdir. Prekonvensional adlanan birinci mərhələ orta uşaqlıq dövrünə təsadüf edir və bu zaman mənəviyyat itaətə və cəzadan yayınmağa əsaslanır. İkincisi adi səviyyə adlanır və orta uşaqlıq mərhələsinin sonunda meydana gəlir. Bu mərhələdə isə mənəviyyat gözləmə-

lərə əsaslanır. Belə ki, ailə və əhəmiyyətli şəxslərlə bağlı gözləmələr uşağın mənəviyyatında mühüm rol oynayır. Mənəvi əsasın üçüncü səviyyəsi olan postkonvensional səviyyə erkən yetkinlik dövründə əldə olunur ki, bu zaman insanların nöqtəyi-nəzərləri sosial konvensiyalar xaricinə çıxıa bilər. Daha dəqiq desək, onlar sosial sistemin qanunlarını yüksək qiymətləndirirlər. Bütün bu sadaladığımız mərhələlərdən keçə bilməyən insanlar öz mənəvi inkişaflarından geri qala bilər və bunun nəticəsində azğınlaşa və hətta cinayətکارa çevrilə bilərlər. [6]

Ədəbiyyat:

1. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляции поведения. М.: Наука, 1978, 311 стр.

2. Андреева Г.М., Богомолова Н.И., Петровская Л.А. Зарубежная социальная психология XX столетия. М.: Аспект Пресс, 2002, 287 стр.

3. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı. Poliqraf, 2003, 365s.

4. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Социальная психология личности. М.: Аспект Пресс, 2001. 301 стр.

5. Anita Sharma, Dalip Malhotra Personality and social norms. Consept Publishing Company, 2007, 285 p.

**РОЛЬ СОЦИАЛЬНЫХ НОРМ В ИНДИВИДУАЛЬНОМ
ПОВЕДЕНИИ И ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ**

АБСТРАКТ

В статье широко проанализировано роли норм процессов саморегуляции индивида. Кроме того, на первый план выделяются основные элементы структуры социальных норм, положение социальных норм в обществе. В статье также уточняется психологическое объяснение отклоняющегося поведения, помимо этого отражается их мнения в теории науки.

**THE ROLE OF SOCIAL NORMS IN INDIVIDUAL
BEHAVIOR AND DEVIANT BEHAVIOR**

ABSTRACT

In the article the author extensively analyzed the role of self-regulation standards processes of individual. In addition, important elements of the social structure, which focused on social norms position in society. In the article also has specified psychological explanation of deviant behavior, in addition also reflected their views on the theory of science.

*Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №02)
Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 28 aprel 2014-cü ildə daxil olmuşdur*

CİNAYƏTKARLAR ARASINDA PSİXİ-ANOMALİYALARIN STRUKTURU

Yamən Vəliyeva

*BDU- nun Psixologiya kafedrasının
baş müəllimi, psixol. ü.f.d.*

Elnarə Əhmədova

*Eksperimental psixologiya ETL-in
kiçik elmi işçisi, psixol. ü.f.d.*

E-mail: Yamen@mail.ru

Açar sözlər: *Psixi anomaliya, psixopat, dezadaptasiya, şizofrenik, kriminal, kriminoloji proqnoz, oliqofren, residiv, epileptik, anti-ictimai, alkoqolizm, viktim, davranış*

Ключевые слова: *Психоаномалия, уголовный, криминал, криминальный прогноз, психопат, эпилептик, шизофрения, олигофрен, антисоциальный, алкоголизм, дезадаптация, виктимные поведение, рецидив*

Key words: *Psychical anomaly, criminal, criminologist prognosis, psychopath, epileptic, oligofren, schizophrenic, antipublik, alcoholism, deadaptation, crime behavior, recurrence*

Psixi anomaliyalı cinayətkar şəxslərin problemlərini tam şəkildə təsəvvür etməkdən ötrü onun xəbərdarlığı ilə bağlı işi təşkil etmək və həyata keçirmək faydalı olardı. Habelə, bu cür şəxslərin cinayətkar fəaliyyətinin qarşısını almaq üçün ilk növbədə, onların şəxsiyyətinin və davranışının kriminal xarakteristikasının xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu aspektdən yanaşaraq belə şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin vəziyyətini, dinamikasını və strukturunu, psixi anomaliyanın növləri ilə cinayətin növləri arasın-

dakı fərqləri nəzərdən keçirməyə çalışaq. Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki dövrlərdə də bu cür mühüm sualları cavablandırmağa cəhd göstərilmişdir. E.K.Krasnuşkin bu barədə yazırdı ki, əqli zəif olanlar, adi həyat tərzinə uyğunlaşa bilməyənlər öz tələbatlarını ödəməkdən ötrü oğurluq edir, hətta qətl də törədirlər. Tez ətraf mühitin təsirinə düşən, zəif iradəli psixopatlar asanlıqla adi oğruların cərgəsinə daxil olur, patoloji əsəbiliyi ilə fərqlənən psixopatlar isə ən adi səbəbdən ictimai asayışı pozaraq, asanlıqla ətrafdakılarla münaqişəyə girir.

Psixi anomaliyanın və cinayətin ayrı-ayrı növləri arasında asılığın analizi cinayətlərin fərdi profilaktikasını təşkil etməyə və həyata keçirməyə imkan verir, həmçinin, fərdi kriminoloji proqnozu asanlaşdırır.

Bizim məlumatlara əsasən, zorlamaya, quldurluğa, soyğunçuluğa və oğurluğa görə məhkum olunmuş şəxslər arasında psixi sağlam şəxslər üstünlük təşkil edir. Bu da, tamah məqsədilə cinayət törətmiş şəxslər arasında psixi anomaliyalı şəxslərin azlıq təşkil etməsi ehtimalını təsdiqləyir. Zorlamada təqsirli bilinən şəxslərə gəldikdə, məlum olduğu kimi, onlar arasında cavanlar çoxluq təşkil edir, burada psixiki qüsuru olmayan şəxslər böyük əksəriyyət təşkil edir.

Ağır bədən xəsarəti yetirməkdə, quldurluqda, soyğunçuluqda, oğurluqda, xuliqanlıqda təqsirli bilinən şəxslər arasında alkoqoliklər xüsusilə çoxluq təşkil edir. Burada diqqəti çəkən məqamlardan biri odur ki, zorlamada təqsirli bilinənlər arasında alkoqoliklər nisbətən azdır. Bu heç də təəccüblü deyil, çünki zorlama əsasən cavanlar tərəfindən törədilən cinayətdir və yaşlı nəslin nümayəndələri ilə müqayisədə cavanlar arasında alkoqoliklər bir o qədər də çox deyil.

Bizim məlumatlara əsasən, psixopatlar adam öldürmədə, xuliqanlıqda, zorlamada, soyğunçuluq və

quldurluqda təqsirli bilinənlər arasında, yəni zorakı cinayətlər törədənlər arasında daha çoxdur.

Oliqofreniya haqqında onu deyə bilərik ki, bizdə olan məlumatlara əsasən, oliqofrenlər oğrulara, quldurlara və soyğunçulara nisbətən zorlamada təqsirli bilinənlər arasında daha çoxdur. Bununla yanaşı xuliqanlar arasında da onlar çoxluq təşkil edir.

Zorlamada təqsirli bilinənlər arasında oliqofrenlərin üstünlük təşkil etməsi onunla izah olunur ki, əqli gerilik onlara sosial normaları qavramağa mane olur.

Bundan başqa, əqli gerilik və xoşagəlməz xarici görkəm onlara öz seksual tələbatlarını normal yolla ödəməyə mane olur və bu səbəbdən tez-tez zorakı hərəkətlərə yol verirlər. Bu məlumatlar zorlamayla bağlı cinayət işlərinin açılması ilə məşğul olan orqanlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Xuliqanlar arasında oliqofrenlərin üstünlük təşkil etməsi bizim fikrimizcə, onunla izah olunur ki, əqli geriliyə malik olduqlarından onlar asanlıqla xuliqan əməllərin törədilməsinə cəlb edilirlər.

Debilliyə ümumi kriminoloji qiymət verərkən onu da nəzərə almaq lazımdır ki, psixiatorlar qeyd etdiyi kimi, bütün debillər üçün özünü ələ ala bilməmək, öz hisslərini cilovlaya bilməmək, öz hərəkətlərini yetərinə

götür-qoy etməmək, davranışlarının impulsivliyi xarakterikdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, cinayətkarlar arasında epileptiklər və şizofrenlər azlıq təşkil edir.

Səfilliklə məşğul olan şəxslər arasında psixi anomaliyanın geniş yayıldığını xarakterizə edən bir sıra məlumatları nəzərdən keçirək.

Bu sahədə tədqiqat aparən alimlərin məlumatlarına əsasən, onların 60%-dən çoxu müxtəlif təbiətli və mənşəli psixi fəaliyyət pozuntularından əziyyət çəkirdilər. Onlardan daha geniş yayılmış patologiya alkoqolizm idi. Yuxarı yaşlı səfillər arasında psixi dəyişikliklərə məruz qalmış ürək-damar xəstəliklərindən əziyyət çəkənlər də az deyil.

Psixi anomaliyalı cinayətin törətdiyi an cinayətkarın yaşının nəzərə alınması göstərir ki, zamanla alkoqoldan əziyyət çəkən şəxslərin sayı artdıqca psixi cəhətdən sağlam cinayətkarların sayı azalır. Bu ona dəlalət edir ki, əsas hissəsini daimi sərxoşluq təşkil edən antiictimai həyat təzi psixi anomaliyanın yaranmasına və inkişafına səbəb olur, bu da öz növbəsində, cinayətkar davranışların sayının artmasına gətirib çıxarır. Təbii ki, alkoqoliklərin çoxu azadlıqdan məhrum olunduğu müddətdə spirtli içkilərdən istifadəni azaldır, bir çoxları isə bu xəstəlikdən müalicə olunub sağalırlar. Buna baxmayaraq,

azadlığa buraxıldıqdan sonra onlar yenidən həmin mühitə düşərək, öz əvvəlki həyat təzinə qayıdıb sərxoşluq edir və cinayətkar əməlləri törətməkdə davam edirlər.

Zamanla kəllə beyin travması və psixiki dəyişikliklərə məruz qalan ürək-damar xəstəliklərindən əziyyət çəkənlərin sayı nəzərə çarpacaq qədər artır. Psixopatlara, oliqofrenlərə və mərkəzi sinir sistemində orqanik zədələnmə aşkar olunan şəxslərə gəldikdə, cinayətkarlar arasında onların sayı zamanla azalır.

Yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarların psixiatrik müayinəsi göstərir ki, müayinə müddəti onların təxminən yarısında psixi anomaliya müşahidə olunmuşdur. Bu digər tədqiqatçıların məlumatları ilə üst-üstə düşür.

Yeniyetməlik dövründə cinayət törədənlər arasında aparılan müayinə nəticəsində onlarda aşağıdakı psixi anomaliyalar aşkar edilmişdir: psixopatiya, oliqofreniya, alkoqolizm, kəllə beyin travmasının qalıqları, mərkəzi sinir sisteminin orqanik xəstəlikləri, epilepsiya, şizofreniya.

Yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarlar arasında ən geniş yayılmış anomaliya psixopatiya hesab olunur. Maraqlıdır ki, 18–24 yaşda cinayətkarlar arasında psixopatların sayı 14–17 yaş arası cinayətkarlara nisbətən 2 dəfə çoxdur. Görünür gənc

yaşlarında psixopatiyanın bəzi formaları müvəqqəti xarakter daşıyır, lakin eyni zamanda özünü çox parlaq biruzə verir.

Bununlada belə nəticəyə gəlmək olar ki, psixopatiya yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkar davranışına əsaslı təsir göstərir. Bunu həm cinayətlərin profilaktikasında, həm də cinayətkarların islah olunmasında nəzərə almaq lazımdır.

Yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarlar arasında geniş yayılmış psixi anomaliyalardan biri də alkoqolizm idi. Bizim əldə etdiyimiz məlumatlara əsasən, cinayətkarların yaş artımına görə onlar arasında alkoqolizmin sayı nəzərə çarpacaq dərəcədə artır. Alkoqolizm və psixopatiya bir-birinə təsir göstərir, eyni zamanda, yetkinlik yaşlarında başlayan şəxsiyyətin tənəzzülü və aşağı qiymətləndirilməsi prosesini sürətləndirir.

Yetkinlik yaşına çatmayan qanunpozucuları arasında alkoqolizmlərin xüsusilə üstünlük təşkil etməsi xüsusilə ona görə diqqəti cəlb edir ki, gənc və yeniyetməlik yaş dövründə alkoqolun təsiri nəticəsində psixopatiyaya daha tez özünü göstərir, həyəcanlanma, qıcıqlanma, tez özündən çıxma, qəddarlıq, təcavüzkarlıq, kobudluq və əhval-ruhiyyənin tez-tez dəyişkənliyi ilə müşayiət olunur.

Anomaliyanın digər geniş yayılmış formaları- kəllə beyin travması

qalıqları, oliqofreniya, mərkəzi sinir sisteminin orqanik xəstəlikləridir. Qeyd edək ki, patologiyalı cinayətkarların sayı zamanla azalır, kəllə beyin travması alanların sayı artır. Ümumiyyətlə, biz tərəfdən öyrənilən cinayətkarlarda 18–24 yaşda aparıcı patologiya psixopatiya hesab olunur, 25 və ondan yuxarı yaşda-xroniki alkoqolizm.

Çoxdan bəri məlumdur ki, xuliqanlıq, oğurluq, zorakı cinayət hərəkətləri, eləcə də, şəxsiyyətə qarşı cinayət törətmiş şəxslər yüksək təhsil səviyyələrinə görə fərqlənmirlər və bu da onların yaşayış tərzinə, tələbatlarına uyğun gəlir. Onların bu tələbatları cinayət əməllərinin törədilməsində az rol oynamır və sadaladığımız cinayətlərin törədilməsində əsas səbəblərdən biri hesab olunur. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, psixi fəaliyyət pozğunluğu olan cinayətkarların təhsil səviyyəsi psixi qüsuru olmayan cinayətkarlara nisbətən aşağıdır. Buna müvafiq olaraq, psixi anomaliyanın mövcudluğu daha yüksək təhsil almağa mane olur. Eyni zamanda, oliqofreniya, kəllə-beyin travması və erkən alkoqolizasiya özü-özlüyündə təhsil almağı çətinləşdirir, bəzi hallarda isə ümumiyyətlə təhsil alma qeyri-mümkün olur.

Törədilən cinayətlərin daimi xarakter alması, sistematik olaraq antiictimai həyat tərzinin keçirilməsi, bununla

bağlı azadlıqdan məhrum etmə yerlərində olma psixi sağlam cinayətkarların sağlamlığına mənfi təsir göstərən amillərdən biridir. Bütün bu əldə olunan məlumatlar cinayətkarlığa qarşı mübarizə fəaliyyətində mühüm rol oynayır.

Lakin psixi fəaliyyət pozuntusunun yaranmasında azadlıqdan məhrum etmənin rolunu həddən artıq böyütmək düzgün olmazdı. XIX əsr Avropa psixiatriyasının klassiki Kraft-Ebinq bu barədə yazırdı: “Azadlıqda olanlara nisbətən həbsxana həyatı sürən şəxslərdə psixi pozuntu hallarına tez-tez rast gəlinir. Bunun səbəbini təkcə azadlıqdan məhrum etmə yerlərində axtarmaq düzgün deyil. Əsas səbəblərdən biri kimi cinayətkar şəxslərin əvvəlki həyat tərzini qeyd etmək lazımdır. Bir çox cinayətkarlar həbsxanaya düşdükdə vaxtında müəyyən olunmamış ruhi pozuntulardan əziyyət çəkirlər. Bəzilərinə bu xəstəliklər irsi xarakter daşıyır, bəzilərinə isə ətraf mühitin mənfi təsirlərindən yaranır və həbsxana həyatı bu xəstəliklərin inkişafına zəmin yaradır.

Tədqiqatlar göstərir ki, cinayi fəaliyyət uzandıqca cinayətkarlar arasında psixi pozuntusu olan şəxslərin sayı artır. Bu pozuntular təkrar cinayətlərin törədilməsinə təsir göstərən amillərdən biridir.

Psixi cəhətdən sağlam şəxslərin və psixi anomaliyalı şəxslərin cina-

yətə hazırlıq və cinayətə cəhdlə bağlı məsələni ayrıca nəzərdən keçirək.

Müayinə olunan şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərin demək olar ki, yarısında cinayət öncəsi hazırlıq müşahidə olunmuşdur. Bu cür hazırlıq psixi cəhətdən sağlam cinayətkarlar tərəfindən həyata keçirilirdi. Psixi anomaliyalı şəxslərdə isə cinayətkar hərəkətin törədilməsi fikri dərhal yaranır və realizə olunurdu. Bu daha çox psixopatlar və alkoqoliklər üçün xarakterikdir. Belə şəxslər cinayətə əvvəlcədən hazırlıq görmək qabiliyyətinə malik deyillər, onlarda cinayətin törədilməsi fikri və onun həyata keçirilməsi qısa vaxt ərzində baş verir və onlar özlərini idarə etmək qabiliyyətinə malik olmurlar. Ən adi şərait belə şəxslərin cinayət törətməsi üçün səbəb ola bilər. Onlar tərəfindən cinayətkar əməlin törədilməsini hər an gözləmək olar, onu proqnozlaşdırmaq üçün bütün xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Belə cinayətkar davranışların qarşısının alınması çox böyük çətinlik törədir, bunun üçün hüquqmühafizə orqanı əməkdaşlarının xüsusi hazırlığı tələb olunur.

Psixi anomaliyalı cinayətkarların ictimai təhlükəliyi daha yüksəkdir, xüsusilə, əgər onlar cinayətkar qrupların başçısı qismində fəaliyyət göstərirlərsə, burada onlar digər şəxslərdə özlərinə cəlb etmək və onların cinayətkar fəaliyyətini stimullaşdır-

maq imkanı əldə edirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, cinayətkar qrup liderlərinin demək olar ki, yarısı psixi qüsurlu şəxslərdir. Maraqlıdır ki, cinayətkar qrupun başçıları arasında psixopatlar üstünlük təşkil etdiyi halda, alkoqoliklər ikinci dərəcəli, lakin eyni zamanda, nüfuzlu qrup üzvləri arasında üstünlük təşkil edir. Bu onunla izah olunur ki, birincisi, göstərilən şəxslər sağlam şəxslərə nisbətən antiictimai təhlükəni daha tez əldə edir, ikincisi, onlar, xüsusilə, psixopatlar daha çox təşəbbüskar və inadkar olurlar.

Cinayətin törədilməsinə təsir göstərən subyektiv amillərdən biri də psixi dezadaptasiya vəziyyəti hesab olunur, hansı ki, sağlam şəxslərlə müqayisədə psixi anomaliyalı şəxslərdə daha tez-tez müşahidə olunur. Belə vəziyyətdə insanda onun şəxsiyyətini idarə edən funksiya pozulur, ətraf aləmdə düzgün istiqamətlənmə qabiliyyətini itirir, özünüidarə və davranışın adekvatlığı pozulur. Belə vəziyyət həm psixoloji səviyyədə (qorxu, narahatçılıq), həm də obyektiv səviyyədə (davranışın pozulması, uyğun gəlməyən hərəkətlər) özünü göstərə bilər.

Psixi anomaliyalı şəxslər sağlam şəxslərə nisbətən daha tez konkret həyati situasiyadan asılı olurlar. Bu asılılıqdan xilas olmaq üçün onlar tez-tez zorakı əməllərə əl atırlar. Bu cür hərəkətlər obyektiv dağıtmaq

məqsədi güdür, şəxsə onun çatışmayan tərəflərini nümayiş etdirən psixoloji müdafiə rolunu oynayır.

Bu baxımdan, alkoqoliklərdə yaranan qısqanclıq hissini misal göstərmək olar. Burada qadın kişinin seksual çatışmamazlığının göstəricisi kimi çıxış edir. Qadın kişiyyə bu çatışmamazlığı nümayiş etdirdiyindən kişi onu psixi travmanın mənbəyi kimi qəbul edir. Təsadüfi deyil ki, qısqanclıq hissləri yaranmazdan əvvəl subyektiv şübhə, həyəcan, narahatçılıq kimi hisslər keçirir. Kişi tərəfdən şəxsi mənlilik hissini oyanması baş verir və bu zaman o təqsiri qadında görür. Şəxsin içkili vəziyyətdə olması onda normativ idarəni azaldır, nəzərə alsaq ki, alkoqoliklərin çoxu təcavüzkar olur, onların zorakı cinayət əməlləri törətmək ehtimalı artır. Qeyd etmək lazımdır ki, qadın çox vaxt özü də istəmədən kişidə aqresiya yaradır, formaca təhqiredici hərəkətlər isə alkoqolikdə aqresiyayı daha da artırır.

Psixi anomaliyalı cinayətkar şəxslərin viktomoloji tərəflərinə nəzər salmaq. Bu barədə məlumatlar Ç.A.Qolomb ilə birgə aparılan tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmişdir. Bütün zərərçəkənlər, hansılarinki davranışı müsbət və ya mənfəi xarakter daşıyırdı, onlar təhlükəni əvvəlcədən görmək və qarşısını almaq imkanına malik olmadıqlarından, onlar şərti adlandı-

rılmış “qüsursuz” davranışlı zərərçəkənlər qrupuna daxil edilmişdir. İkinci qrupa daxil olan zərərçəkənlərin davranışı cinayətin törədilməsini obyektiv olaraq asanlaşdırırdı.

Tədqiqatlar göstərir ki, qüsursuz davranışa malik şəxslər psixi sağlam cinayətkarlarla müqayisədə tez-tez psixi anomaliyalı qatillərin və ağır bədən xəsarəti yetirən şəxslərin qurbanına çevrilirdi. Bu psixi qüsurlü hüquq pozucularının böyük ictimai təhlükəliyindən xəbər verir.

Zərərçəkənlərin nəzərə çarpmayan mənfi davranışına psixi anomaliyalı cinayətkarların reaksiyası onda özünü göstərir ki, bütün qətlər və şəxslərə yetirilən ağır bədən xəsarətləri onlar tərəfindən törədilmişdir. Zərərçəkənlərin psixoloji xüsusiyyətləri baş vermiş situasiyanın inkişaf edib cinayətə çevrilməsinə şərait yaradır (xüsusilə də, təhlükəli zorakı cinayətlər zamanı). Zərərçəkənlər arasında psixi anomaliyanın geniş yayılması barədə düzgün məlumatların olmaması bizə cinayətkarların və zərərçəkənlərin psixi vəziyyəti barədə qəti qərar çıxarmağa imkan vermir. Buna baxmayaraq, zorlamaya məruz qalan qurbanların davranışının kriminogen forması özündə isterik şəxslərin xarakter xüsusiyyətlərini birləşdirir. Onlarda teatral davranış, manera, öz istisnalığını nümayiş etdirmək istəyi, fərqlənməyə can atmaq, diqqəti

özünə cəlb etmək, lazım gəldikdə, gələcək cinayətkarı özünün real və ideal mənliyi ilə yoluxdurmaq, fantaziyaya meylliliyi müşahidə olunur.

Cinsi və mənəvi tərbiyənin aşağı səviyyədə olması, eləcə də, həyat təcürübəsinin yetərincə olmaması göstərilən şəxslərin təcavüzün qurbanı olması imkanını nəzərə çarpacaq dərəcədə artırır. Nəzərə alsaq ki, isterik nevrozdan əziyyət çəkənlər içərisində qadınlar, psixopatlar, psixopatabənzərlər üstünlük təşkil edir, kişilərə nisbətən onlarda bu cür vəziyyət olduqca geniş yayılmışdır. Nəzərə alsaq ki, zorakılığın qurbanı olanların müsbət davranışı astenik nevrozla bağlıdır, onlar baş verənləri düzgün dərk edə bilmədiyindən cinayətkara aktiv müqavimət göstərə bilmir. Biz hesab edirik ki, bu cinayətdən zərərçəkənlərin bir çoxu üçün psixi qüsurun mövcudluğu cinayətkar situasiyanın yaranması və həyata keçirilməsini asanlaşdırır.

Viktim davranış problemini tədqiq edən zaman bunu yalnız zərərçəkənin davranışı ilə əlaqələndirmək düzgün deyil. Burada tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi də vacib əhəmiyyət kəsb edir. Psixi anomaliyalı cinayətkarlar arasında psixodiagnostik qrupların ayrılması və buna müvafiq zərərçəkənlərin bu qruplara daxil olması, qurbanla cinayətkar arasında kriminogen

əlaqə mexanizmi barədə məlumat almağa imkan verir.

Psixi anomaliyalı cinayətkarlar üçün zərərçəkənlərin mənfi davranışının müxtəlif formalarının müəyyən olunması viktomoloji profilaktika ilə bağlı tədbir görülməsinə imkan verir. Psixiaterlərin bu işə cəlb edilməsi onun effektini daha da artırır. Görünür, bəzi psixi anomaliyalı şəxslər cinayətkarlardan müdafiə tədbirlərinin obyektini qismində çıxış etməlidir.

Əgər viktomoloji faktorlar müəyyən mənada psixi anomaliyalı şəxslərin cinayətkar davranışında öz əksini tapırsa, onda psixi qüsurlu cinayətkarın psixi qüsurlu qurbanla toqquşması daha kriminogen olardı.

Cinayətkarların və zərərçəkənlərin davranışında psixi anomaliyanın nə cür rol oynadığı barədə məlumatlar cinayətlərin araşdırılmasında və açılmasında, məhkəmədə onların baxılmasında, cəzanın təyin olunmasında, məhkum olunanların islah edilməsində geniş istifadə olunmalıdır. Zərərçəkənlərin psixikasında patoloji problemin tədqiqi, ilk növbədə, şəxsiyyətə qarşı törədilən cinayətlərə qarşı mübarizədə aktual məsələlərdən hesab olunur.

Psixi anomaliyalı cinayətkarların şəxsiyyəti və davranışının ümumi tipoloji icmalını bitirərək qeyd edək ki, bizim fikrimizcə bu cür cinayətkarların şəxsiyyəti, xüsusi kriminoloji tip sayılır.

Psixi anomaliyalı cinayətkarların şəxsiyyəti çərçivəsində xüsusi kriminoloji tip kimi müxtəlif qrupları ayırmaq olar. Bunlardan daha uğurlu Ç.A.Qolombun təqdim etdiyi psixi fəaliyyət pozuntusu olan cinayətkarların tipologiyasını göstərmək olar.

Belə cinayətkarların tipologiyasına yanaşma kompleks xarakter daşıyır. Bir tərəfdən o şəxsiyyəti ictimai münasibətlərin elementi kimi xarakterizə edən sosial kriminoloji əlamətlərini, onun sosial əlaqələr və daxili dünyasını, cinayətkar davranışda onun sosial təzahürünün xüsusiyyətlərini əks etdirir. Digər tərəfdən, bu yanaşma cinayətkarların şəxsiyyətinin psixoloji pozuntusunun emosional, intellektual, xarakteroloji dəyişikliklərini nəzərə almağa imkan verir. Bu bölgü şərti xarakter daşıyır, beləki, real həyatda bu tipik tərəflər şəxsiyyətin davranışının ayrılmaz hissəsidir. Beləki, cinayətkar bir şəxsiyyət kimi sosial və psixoloji tərəfləri özündə birləşdirir, bunlar da öz növbəsində, cinayətkarın davranışında özünü göstərir.

Cinayətkar şəxsiyyətin öyrənilməsinin statistik materiallara əsaslanan tipologiya və klasifikasiya “şəxsiyyət-davranış-profilaktika” zəncirini birləşdirən bənd hesab olunur.

Bu mövqedən çıxış edərək, keçirilmiş tədqiqatlara əsasən, Ç.A.Qolomb psixi anomaliyalı cinayətkar

şəxsiyyətin kriminolo-psixiatrik tipologiyasını təqdim edir və 3 əsas tipi fərqləndirir – alkoqollaşdırılmış, psixopatlaşdırılmış, əqli cəhətdən məhdudlaşdırılmış (əqli geriliyi olan).

Cinayətkarların alkoqollaşdırılmış tipinə şəxsiyyət dəyişkənliyinə əsaslanan davranış xüsusiyyətlərini aid etmək olar, hansıki, alkoqoldan (narkotikdən) sui istifadə nəticəsində yaranır. İlk növbədə, bunlar xroniki alkoqoliklər (narkomanlar), alkoqoldan (narkotikdən) sui istifadə edən şəxslər, həmçinin, alkoqollaşdırılması (narkomanizasiyası) psixi əsəb pozuntusu şəraitində inkişaf etmiş cinayətlərdir. Onlar daha çox yuxarı yaş qrupunda cəmləşmişdir. Onlar tez-tez bədən xəsarəti yetirir, qətl, oğurluq, xuliqanlıq kimi cinayətlər törədir və təsadüfi hallarda zorlama cinayəti törədirlər. Cinayətlərin çoxu təkbaşına törədilir, beləki, onların sosial əlaqəsi şəxsiyyətin deqradasiyası prosesində təsadüfi xarakter daşıyır.

Psixopatlaşdırılmış tipə psixopatiyadan əziyyət çəkən cinayətkarlar aiddir. Belə şəxslərin davranışı psixopatik hesab olunur. Bu tip bütün yaş qruplarında cinayətkarlar arasında yayılmışdır. Bu tipin nümayəndələri eyni dərəcədə xuliqanlıq, ağır zorakı cinayətlər törədirlər. Onlar cinayətin təşkilatçısı və icraçısı olurlar. Cinayətlərin residivi onlar arasında daha yüksəkdir.

Əqli cəhətdən məhdudlaşdırılmış tipə o cinayətkarlar aid edilir ki, onların şəxsiyyət dəyişkənliyi irsi, anadangəlmə və ya sonradan yaranan əqli geriliyin cəhətləri ilə müəyyən olunur. İlk növbədə onlar oliqofrenlər, mərkəzi sinir sisteminin orqanik zədələnməsi nəticəsində əqli geriliyi olan şəxslərdir. Onlar arasında psixopatik xarakter xüsusiyyətlərinə malik və alkoqoldan (narkotikdən) sui istifadə edən şəxslərin olması onların davranışını psixopatlaşdırılmış və ya alkoqollaşdırılmış tipə aid etmir. Onlar tərəfdən adətən zorakı, şəxsiyyətə qarşı ağır bədən xəsarəti yetirən cinayətlər, seksual zəmində xuliqanlıq törədilir. Onların sosial əlaqələrinin mənfi xarakterli olması, antiictimai orientasiyalı qruplara daxil olma və qrupların təsirinə məruz qalma onların davranışında özünü göstərir. Bunlar, bir qayda olaraq, aşağı göstəricili residivə malik cavan cinayətkarlardır.

Psixi cəhətdən fəaliyyət pozuntusu olan şəxsin davranışının mümkün olan təsnifatına gəldikdə, qeyd etmək olar ki, onlar kriminologiya elmində çoxdan bəri istifadə olunan əlamətlər üzərində qurula bilər: cins, yaş, təhsil və ixtisaslaşma səviyyəsi, məhkumluğun olub-olmaması və s. cinayətkarlar arasında daha çox rast gəlinən psixi fəaliyyət pozuntusunun növlərinə əsasən qruplaşmalar yaradıla bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev V.N. Məhkəmə psixoloji ekspertizası Bakı: BDU, 1994. 83 s.
2. Əliyev V.N. Cinayət və mülki prosesdə məhkəmə-psixoloji ekspertizası problemləri. Bakı: 1996, 220 s.
3. Əliyev V.N., Bayramov Ə.S. Hüquq psixologiyası Bakı: 2012. 655 s.
4. Алиев Б.Г. Психологические методы изучения личности преступника. Баку. 1997, 76 с.
5. Алиев Б.Г. Психологические вопросы изучения преступления. Баку, Ренессанс, 1999, 67 с.
6. Васильев В.Л. Юридическая психология. Спб.: Питер, 2000, 450 с.
7. Силнов М.А. Вопросы прокурорского надзора за законностью производства следственных действий. М.: 1999, 127 с.
8. Криминальная мотивация / Под ред. В. Н. Кузнецовой. М., 1986, 380 с.
9. Криминология: Учебник/Под ред. В.Н.Кудрявцева, В.Е.Эминова. М., 1997, 54 с.
10. Еникеев М.И., Эминов В.Е. Психология преступника и расследований преступлений. М.: Юрист, 1996, 438 с.
11. Бассин Ф.В. Проблема бессознательного. М.: Знание-сила, 1982, 100 с.
12. Борисова С.Е. Профессиональная деформация сотрудников милиции и ее личностные детерминанты. Авт. дисс. на соиск. уч. степ. канд. психол. н., М.: Академия управления МВД России, 1998, 134 с.
13. Выготский Л.С. Проблемы возрастной периодизации детского развития //Вопросы психологии, М.: 1972, №2 , с.9–14 .
14. Криминология: Учебник / Под ред. акад. В.Н. Кудрявцева, проф. В.Е. Эминова. М.: «Юрист», 1995, 62 с.
15. Китов А.И. Психология управления. М.: Академия МВД 1979, 92 с.
16. Основные виды деятельности и психологическая пригодность к службе в системе органов внутренних дел /справочное пособие/. Под ред. Бовина Б.Г., Мягких Н.И., Сафронова А.Д. М.:МВД РФ, 1997, 42 с.

СТРУКТУРА ПСИХИЧЕСКИХ АНОМАЛИЙ СРЕДИ ПРЕСТУПНИКОВ

АБСТРАКТ

Основной целью статьи является изучение типологии лиц с психическими аномалиями. Здесь особо отмечаются тенденции к правонарушениям лиц с различными формами психопатии, проявляющиеся у них в тех или иных случаях, а также легкость исполнения антиобщественных действий. С учетом высокой степени социальной опасности преступников с психическими аномалиями и трудностей на пути предотвращения их преступных действий, сотрудникам правоохранительных органов требуется специальная подготовка в этом направлении. В статье также изучаются алкоголическая и наркотическая зависимость несовершеннолетних, психические изменения, вызванные у них в результате черепно-мозговой травмы.

В статье отмечается, что почти половина из числа лидеров преступных группировок имеют отклонения в психическом развитии. Несмотря на то, что большую часть среди лидеров преступных группировок составляют психопаты, а алкоголики являются второстепенными, тем не менее, последние преобладают среди авторитетных членов групп. В статье этот факт объясняется тем, что, во-первых, указанная категория лиц, по сравнению со здоровыми, наиболее склонна к антиобщественным поступкам, и, во-вторых, эти лица, особенно психопаты, чаще всего являются инициаторами, настойчивыми в выполнении тех или иных злоумышленных планов.

В статье также особо подчеркиваются общие типологические особенности личности и поведения преступников с психическими аномалиями.

THE STRUCTURE OF MENTAL ABNORMALITIES AMONG CRIMINALS

ABSTRACT

There is main aim to the typology study of persons with mental abnormalities in the article. Here highlights the trends in offenses of persons with various forms of psychopathy, manifested in their particular cases, as well as ease doing of antisocial acts. Given the high degree of social danger of criminals with mental anomalies and obstacles to prevent their criminal activities, and law enforcement officers require special training in this area. The article also examines of alcoholic and drug abuse of minors, mental changes caused by them as a result of traumatic brain injury.

The article notes that nearly half of the number of leaders of criminal gangs has deviations in mental development. Despite the fact that most of the leaders of criminal gangs are psychopaths and alcoholics are minor, however, the latter prevail among influential members of the groups. This fact in the article is explained by that, firstly, the specified category of persons, compared with healthy, the most prone to anti-social behavior, and, secondly, these persons, especially psychopaths are likely to be initiated, persistent in the implementation of one or other malicious plans.

The article also has highlighted the general typological features of the personality and behavior of offenders with mental abnormalities.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi Ə.S. Bayramov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 16 yanvar 2014-cü ildə daxil olmuşdur

MÜASİR PSIXOSOSIAL CİNAYİ DAVRANIŞ NƏZƏRİYYƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

Günel Aslanova

BDU-nun Psixologiya kafedrasının doktorantı

E-mail: gunel.aslanova@yahoo.com

Açar sözlər: oyanma nəzəriyyəsi, mütləq üstünlük nəzəriyyəsi, həyat təzi nəzəriyyəsi, antisosial şəxsiyyət, psixopatiya, sosial emosiyalar, antisosial davranış, sosiopatiya

Ключевые слова: Теория возбуждение, теория абсолютноного преумущество, теория стиль жизни, антисоциальная личность, психопатия, социальные эмоции, антисоциальное поведение, социопатия

Key words: arousal theory, net advantage theory, lifestyle theory, antisocial personality, psychopathy, social emotions, antisocial behavior, sociopathy

Səxsiyyət xüsusiyyətlərinin cinayi davranışa olan təsirini nəzərdən keçirmək, bununla bağlı daha adekvat nəticə əldə etmək üçün cinayi davranışın izahı ilə bağlı psixososial istiqamətli müasir nəzəriyyələrin təhlil edilməsi zəruridir. Bu nəzəriyyələrdən biri oyanma nəzəriyyəsidir. Oyanma nəzəriyyəsində (bəzən qeyri-optimal oyanma nəzəriyyəsi adlanır) periferik sinir sisteminin deyil, mərkəzi sinir sisteminin oyanması nəzərdə tutulur. Bu nəzəriyyə, insanların mühit stimullarına olan həssaslıqları və psixoloji pozuntulara qarşı olan meyililikləri baxımından hədsiz şəkildə fərqləndikləri və müxtəlif səviyyəli fizioloji oyanmaların fərqli şəxsiyyət və davranış modellərinin əsasını təşkil etməsi müddəasına

əsaslanır. Eyni mühit situasiyasında bir qisim insanda hədsiz yüksək, digər qisimdə isə hədsiz aşağı şəkildə oyanma müşahidə edilə bilər. Hər iki səviyyənin şəxsiyyət üçün komfortdan kənar məqamları mövcuddur. Belə ki, mühit stimulyasiyasının optimal həddi bir qisim insan üçün hədsiz gərgin, stressli, digər qisim üçün isə hədsiz darıxdırıcı ola bilər.

Qeyd edək ki, retikulyar formasiya neyron səviyyəsində baş verən oyanmanın tənzimləyicisidir. Müəyyən qisim insanlar stimullara qarşı həssas olan retikulyar formasiyaya, digər qisim isə əksinə, həssas olmayan retikulyar formasiyaya malik olurlar. Stimulların zəiflədilməsi və ya qüvvətləndirilməsi şüurlu cəhd sayəsində baş vermir, bu sadəcə

fərqli fiziologiyaya malik olmaqla bağlıdır. Retikulyar formasiyanın tənzimləmə funksiyası yüksək olan insanlar hiperaktiv periferik sistemə, zəif olanlar isə hipoaktiv periferik sistemə malik olurlar. Hipoaktiv periferiya sistemi qorxusuzluq və sensasiya axtarışı ilə assosiasiya olunur. Sensasiya axtarışı qorxu hissəsinin olmaması ilə düz mütənasibdir. Hiperaktiv periferiya sisteminə malik olanlar ətraf mühitdə sabitliyin olmasına meyilli olurlar. Cinayət törətmiş şəxslər arasında isə belələrinə çox az rast gəlinir. Onlar qaydalarından bezirlər, stimulları artırmaqla özləri üçün komfortlu səviyyəni əldə edirlər. Bu şəxslərin təhrik olunduqları davranışdan əl çəkmələri üçün yüksək səviyyəli cəza stimulları tələb olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, ümumi əhaliyə nəzərən cinayətkarların beyin dalğaları, ürək döyüntüləri və dəri reaksiyaları xroniki olaraq zəif olur (EEG ilə aşkarlanmışdır) [3, s.210].

James Q.Wilson və Richard Herrnstein-in “mütləq üstünlük” nəzəriyyəsi möhkəmlənmə və şərtlənmənin prinsiplərinə əsaslanır və onlar əlavə olaraq bu nəzəri qarışığa rəasional seçim və fərdi fərqləri də əlavə ediblər. Mütləq üstünlük nəzəriyyəsinə görə bizim hər bir seçimimiz fəaliyyət zamanı qərar verməzdən öncə ola biləcəkləri emosional və

rasional baxımdan hesablamamıza əsaslanır. Davranışın faydalarını hesablayarkən mütləq üstün olduğu qərarına gəliriksə biz davranışın xeyrinə hökm verərək onu seçirik, yox əgər neqativ olduğu qərarına gəliriksə o halda davranışı reallaşdırmaqdan imtina edirik. Lakin differensial assosiasiya və sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə fərqli olaraq bu nəzəriyyə seçilmiş davranışın anlaşılma və qiymətləndirilməsində fərdi fərqləri önə çəkmir. James Q.Wilson və Richard Herrnstein-ə görə davranışın bilavasitə qısamüddətli pozitiv və ya neqativ nəticələrinin qiymətləndirə bilmək qabiliyyətlərinə əsasən insanlar arasında kiçik fərqlər mövcuddur. Bu ondan qaynaqlanır ki, insanlar davranışlarının özləri və başqaları üçün ola biləcək neqativ nəticələrini eyni şəkildə hesablamırlar. Neqativ nəticələri hesablamayan insanlar antisosial davranışa meyilli olurlar.

Mütləq üstünlük nəzəriyyəsinə əsasən, cinayət mahiyyət etibarilə insan üçün mükafatdır. Bu o deməkdir ki, əgər daxili və xarici cəhətdən cinayətdən uzaq olmasaq əksəriyyətimiz onu törədə bilərik. Xarici məhdudiyət sosial və hüquqi nəzarətdən ibarətdir. Öz davranışlarının neqativ nəticələrini görə bilməyən insanlar üçün isə qadağa amili zəifdir. Çünki, onlar impulsivdirlər, öyrənmə çətinlikləri var, vicdan hisləri zəifdir,

gələcəyə nisbətən daha çox indiyə yönəliirlər. Belə insanlar cinayi davranışın daha tez reallaşan faydalarına cinayi olmayan davranışın daha gec reallaşan faydalarından daha artıq və sürətlə yönəliirlər. Hətta onlar bu davranışa görə ola biləcək cəzaya belə diqqət etmirlər və ya bu cəzadan qorxmurlar. Mütləq üstünlük nəzəriyyəsi Eykers nəzəriyyəsinə də qiymətli informasiya töhfəsi verir. Belə ki, bu nəzəriyyədə öyrənmə prosesinin fərdi xüsusiyyətlərdən necə asılı olduğuna diqqət yetirilir. Bu nəzəriyyənin maraqlı tərəflərindən biri də operant və klassik şərtlənməyə önəm verilməsi və demək olar ki, əksər şəxsi keyfiyyətlərin cinayi olaraq təsniflənməsidir [4, s.375].

Həyat tərzini nəzəriyyəsi ABŞ-ın baş psixoloqu olan Glen Walters tərəfindən formalaşdırılmışdır. O hesab edirdi ki, cinayi davranış ümumi həyat tərzidir. Cinayətkarların həyat tərzini məsuliyyətsizlik, impulsivlik, erköyünlük, neqativ şəxsiyyətlərə münasibətlər və cəmiyyətin qaydalarını pozmağa xroniki meyilliliklə xarakterizə olunur. Glen Walters cinayi davranışı fərdi keyfiyyətlər və mühit amilləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə ilə şərtlənən seçim kimi görür. Bu nəzəriyyəni fərqləndirən əsas cəhət odur ki, burada cinayi xüsusiyyətlərin necə inkişaf etməsindən daha çox bu xüsusiyyətlərin özünə

diqqət yetirilir. Bu isə konsultantlara cinayi düşüncəni dəyişməyə cəhd etmək imkanı verir.

Həyat tərzini nəzəriyyəsinin 3 əsas açar anlayışı var: seçim, şərait və dərk. Cinayi həyat tərzini cinayətkarın etdiyi seçimin nəticəsidir, buna baxmayaraq müəllif etiraf edir ki, bu seçimlər bizim erkən və cari bioloji/mühit şərtlərimiz çərçivəsində yaranıb. Beləliklə, fərqli bioloji və mühit şərtləri gələcək seçimlərin təməlini təşkil edir. Uzunmüddətli psixoloji ənənəyə müvafiq olar müəllif impulsivlik və aşağı IQ-ü fərdi səviyyədə mühüm seçimpozucu şərt kimi və başqalarından asılılığı əsas mühit amili kimi qabardır. 3-cü anlayışa, dərkə gəldikdə isə bioloji/mühit şərtlərinin nəticəsi olaraq insanların koqnitiv tərzləri inkişaf edir. Bu nəzəriyyəyə əsasən cinayətkarların bir neçə əsas düşüncə xətalaları var. Kriminal düşüncə xətalalarına nümunə: laqeyd (qurbanın əzablarını nəzərə ala bilməmək), haqq (dünya onlara borcludur), hakimiyyətə istiqamətlənmə (dünyanı zəif və ya qüvvətli baxış bucağından qavramaq), koqnitiv tənbellik (indiyə istiqamətlənmə, konkret təfəkkür), məsafə (təfəkkür stereotiplərini inteqrasiya edə bilməyə qeyri-qabillik). Müəllif bildirir ki, cinayətkar öz təfəkkür tərzini dəyişməyə qədər, cinayi davranışı dəyişə biləcək az şey var.

Bu düşüncə xətaları 4 qarşılıqlı əlaqədə olan və demək olar ki, hər zaman cinayətkarlığın yaranmasının zəmanəti olan davranış tərzı və ya modelinə səbəb olurlar: qaydaları pozmaq, şəxsiyyətlərarası müdaxilə (başqalarının həyatına onlar istəmədən müdaxilə emək), ərköynlük və məsuliyyətsizlik. Beləliklə, cinayətkarlıq irrasional davranış modellərinin nəticəsidir. Bu davranış modelləri düşüncə xətalalarının nəticəsidir və həmin düşüncə xətaları isə bioloji və erkən mühit amilləri ilə şərtlənən erkən həyat seçimlərinin nəticəsidir (cəza və mükafat). Həyat tərzı nəzəriyyəsinin Sutherland-ın differensial assosiasiya nəzəriyyəsi ilə oxşarlığına diqqət edək. Differensial assosiasiya nəzəriyyəsinə əsasən dərk etmə (biz necə düşünürük) müəyyən davranışa səbəb olur. İki nəzəriyyə arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, həyat tərzı nəzəriyyəsi dərkən bioloji və mühit amilləri ilə şərtlənən fərdi seçimin nəticəsi olduğunu qabardır. Differensial assosiasiya nəzəriyyəsi isə bioloji fərqliliyi inkar edir, mühit (mədəni) şərtlərini isə sadə amil hesab edir.

Bilirik ki, müəyyən sosial amillər cinayi davranışı şərtləndirir və bu amillər fərdlərə fərdlər cinayətə meyil etməzdən daha öncə təsir edir. Sosial amillər cinayət üçün “səhnə” hazırlaya və real “əti, canı, qanı” olan adamlar isə onu törədə bilərlər.

Psixososial yanaşma göstərir ki, insanlar ətraf mühidə mövcud olan kriminogen təsirlərə öz fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif şəkildə reaksiya verirlər.

Bu məqalədə əsas məqsədimiz sosial və psixoloji olanı ayırd etməkdir. Əlbəttə ki, cinayətin törədilməsində həm sosial amillərin, həm də fərdlərin psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alındığı nəzəriyyələri yalnız süni olaraq psixoloji və ya sosioloji adlandırmaq mümkündür. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsi və özünə nəzarət nəzəriyyəsi yalnız sosioloqlar tərəfindən irəli sürüldükləri səbəbindən sosioloji adlanırlar. Sosioloq Gregg Barak hətta təkid edir ki, bütün sosial prosesə dair nəzəriyyələr əslində psixoloji nəzəriyyələrdir [5, s.174].

Sırf psixoloji nəzəriyyələrlə bağlı əsas tənqidlərimizdən biri onların yalnız “qüsurlu” və ya “anormal” şəxsiyyətlərə mərkəzləşməsi məsələsidir. Bu xüsusən də, klassik psixoanalitik mövqeyə aiddir. Lakin müasir psixoloqlar bildirirlər ki, bizim şəxsiyyətimiz malik olduğumuz cəhətlərin normal fərqliliyindən ibarətdir, eləcə də bu bizim temperamentimiz və şəxsi inkişaf təcrübəmizin qarşılıqlı əlaqəsinin məhsuludur. “Anormal” ifadəsi adı altında tənqidçilər statistik anormallığı (orta müxtəliflikli əlamətlərdən yüksək və ya aşağı) nəzərdə tuturlarsa, o halda bütün kri-

minoloji nəzəriyyələr anormallığa mərkəzləşib.

Psixoloji nəzəriyyələrin də özünəməxsus çatışmazlıqları əlbəttə ki, var. Cinayətin sosial konteksinə yetərinə diqqət ayırmamaq belə problemlərdən

hesab edilə bilər. Bəzi insanların istənilən mühitdə cinayət törətmək riski, təhlükəsi olduğu kimi, bəzi mühitlərdə də hər bir kəsin cinayət törətmək kimi riski var.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Psixologiya. Bakı-Çinar, 2003, 620 səh.

2. Əliyev B.H. Şəxsiyyətə yeni baxış. Müasir elmin aktual problemləri /Elmi praktik konfransın materialları. Bakı: Renessans, 2000, s.3–4

3. Curt R. Bartol, Anne M. Bartol, Criminal Behavior: A Psycholo-

gical Approach (10th Edition), Castleton State College 2012, 430 p.

4. Jackqueline B. Helfgott. Crime, delinquency and intelligence, SAGE Publications, Inc 2008, 530 p.

5. Katherine Ramsland. The Forensic Psychology of Criminal Minds, Berkley Trade 2010, 624 p.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ЛИЧНОСТИ ПРЕСТУПНИКА

АБСТРАКТ

Теория абсолютное преимущество, основывается на принципах обусловливания и добавляет на этот смес индивидуальных различии. Люди по-разному реагируют на награды и наказания, и они отличаются тем, что они считают, награду и наказания. Люди, которые импульсивные, имеющие трудности в обучении, не имеющие адекватную совесть непосредственных выгодов полученным преступным путем, и не заботивших о боль, которые они вызывают, у других не могут видеть негативных последствий наказания. Теория стиль жизни, рассматривает преступное поведение как образ жизни, а не просто еще одной формой поведения. Образ жизни начинается с биологических и экологических условий, которые приводят преступников принимать некоторые решения, которые в свою очередь приводят к уголовным познания. Теория фокусируется на этих познаний, или «ошибки мышления». Ошибки мышления приводят преступников в поведенчески паттернов, которые

практически гарантируются с преступностью. Это теория разработана для оказания помощи к исправительным консультантам, что бы изменить криминальных стереотипов мышления.

PSYCHOLOGICAL STUDY OF THE OFFENDER'S PERSONALITY

ABSTRACT

Net advantage theory is based on conditioning principles and adds individual differences to account for the outcome of conditioning. People are differentially responsive to rewards and punishment, and they differ in what they find to be rewarding or punishing. People who are impulsive, have learning difficulties, and have not developed an adequate conscience focus on immediate rewards from crime without concern for the hurt they cause others while discounting punishment for them. Lifestyle theory views criminal behavior as a lifestyle rather than just another form of behavior. The lifestyle begins with biological and environmental conditions that lead criminals to make certain choices, which in turn lead to criminal cognitions. The theory focuses on these cognitions, or “thinking errors.” Thinking errors lead criminals into behavioral patterns that virtually guarantee criminality. The theory was devised primarily to assist correctional counselors to change criminal thinking patterns.

*Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 1)
Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 29 mart 2014-cü ildə daxil olmuşdur*

AUTİZM PROBLEMİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAF TARİXİ

Aida Nəbiyeva

Təhsil Problemləri İnstitutunun dissertantı

E-mail: namazova aida@mail.ru

Açar sözlər: *şəxsiyyət, kreativlik, yaradıcı təfəkkür, cəmiyyət, tənqidi təfəkkür, demokratiya, milli tərəqqi qabiliyyəti, idrak*

Ключевые слова: *личность, креативность, креативное мышление, общество, критическое мышление, демократия, национальное развитие, способность, познание*

Key words: *personality, creativity, creative thinking, society, critical thinking, democracy and national development, the ability, knowledge*

Autizm probleminin nə zaman yaranması elmə bəlli deyil. Tarixi bir problem kimi konkret olaraq hansı dövrə təsadüf olduğunu belə dəqiqliklə müəyyən etmək çox çətindir. Tarix boyunca autizmin varlığını düşündürən, və bu problemin ətrafında cərayan edən bir sıra bilgilərə rast gəlinmişdir. Tarix boyunca səlnamələr, dastanlar, hekayələr, nağılları oxuduqda mütəxəssislər həmin insanların bəzilərində autizm probleminin olduğunu təsdiq edirlər. Qədim zamanlarda bu tip insanlara “ağıldan kəm”, “sərsəm”, “dəli”, “səfeh” kimi adlar qoyurdular. Həmin tarixi yazılarda bu insanların bu cür adlandırılması əsərin yazıldığı əsrdə autizm terminin işlədilmədiyindən xəbər verir. Uzun illər autizm sözü nevrologiya sahəsində şizofreniya xəstələ-

rinin sosial mühitlə əlaqə qurmamasını, özünəqapanmasını ifadə edən termin kimi işlənmişdir. Müasir dövrümüzdə belə bəzi yaşlı həkimlərə autizm haqqında danışdıqda, onlar bu sözün psixiatriya kitablarında sadəcə olaraq, şizofreniya xəstələrinin özünəqapanması kimi ifadə olduğunu bildiklərini qeyd edirdilər. Azərbaycan ədəbiyyatlarında da bu söz ilk dəfə olaraq, psixiater Nadir İsmayılovun “Psixiatriya” kitabında yuxarıda qeyd olunan mənada işlədildiyi məlum olur, [1, s. 57)

Müasir dövrümüzdə autizmin səbəblərini daha çox müasir dövrün, mədəniyyətin xəstəliyi hesab olunduğu iddia olunur. Ona görə ki, soyuq valideyinlər, uşaqların insanlarla və digər uşaqlarla az kontakta girməsi, sosial mühitdə az olmaları və s. ilə

əlaqələndirilirdi. Autizm probleminin tarixinin qədim olmasını sübut edən amillərdən biri tarixi çox qədim olan bir çox hekayə, rəvayət, nağıllarda davranış nümunələri autizmlə eynilik təşkil edən bir çox personajlar müşahidə edə bilərik. Bundan başqa tarix boyunca heyvan yuvalarında danışa bilməyən və qərribə davranış tərzinə malik olan uşaqların tapılması faktları heç birimiz üçün sirr deyildir. Bu cür uşaqlar haqqında danışırlarkən sanki autizli uşaqlar haqqında eşitdiyimizi düşünürük. Təbii ki, bu insanlar haqqında danışırlarkən ilk ağılmıza gələn fikir bu insanların sosial mühitdə yaşamadıqları üçün normal insan kimi psixi proseslərini, davranışları nümayiş etdirə bilməməsidir. Heç tədasüfi deyildir ki, autizmlə uşağa baxaraq müasir dövrimüzdə belə həmin tarixi hekayələrin qəhrəmanlarını tam xatırlaya bilərik.

Türkiyənin İstanbul şəhərində yaşayan autizm sahəsi ilə dərindən məşğul olan Çətin Özbəy kitablarında autizmin tarixi haqqında geniş informasiya verilmişdi. O, bildirirdi ki, tarixində autizm probleminə ilk olaraq 1700-cü ildə Fransada rast gəlinir. Fransanın Averyon meşələrində 12–13 yaşlarında vəhşi şəkildə yaşamış bir uşaq tapılır və ona Viktor adı verilir. O, həkim JM.Gespar İtardın himayəsinə verilir. İtardın günlüyündə yazılmış faktlardan belə bir nəticəyə

gəlmək olar ki, Viktor autizmlə uşaq idi. Autizmdən bəhs edən digər bir tarixi şəxs İngiltərədə yaşayan Haslamdır. 1809-cu ildə Haslam 1799-cu ildə Betlehem-Hospitala yerləşdirilmiş autizmlə uşaq haqqında məlumat vermişdir. Bundan başqa Nürnberq yaxınlığında 1816–1828-ci illər arasında Kaspar Hauser adlı bir uşağın 4 yaşında olarkən qaranlıq otaqda bağlı saxlanılaraq heç bir kəslə ünsiyyət qurmağına imkan verilməmişdir. Bu uşağın da autizmlə olduqlarını iddia olunurdu. Tarixi bu qeydlərdən belə məlum olurdu ki, tarixən insanlardan ayrılan onlarla emosional bağlılıq qurmayan, ünsiyyətə girməyən bəşəriyyət və insanlıqdan tamamilə uzaq olan autizmlə uşaqlar həmin dövrlərdə təbii ki, qeyri –adi təssuratlarla qarşılaşırdılar, [2, s. 22)

Autizm sözü ilk dəfə olaraq 1911-ci ildə İsveçrəli psixiatr Eugen Bleuler tərəfindən istifadə edilmişdir. Ünsiyyətdən imtina və real həyatdakı sosial uyğunlaşmada pozuntularla müşahidə olunan autizm həmin zamanlarda şizofreniya xəstələrinə görünən əlamətləri özündə ehtiva etməkdə idi.

1956-cı ildə Szurek və Berlin valideyinlərin problemlərə görə bir-biri ilə ünsiyyət qura bilməmələrinin şüuraltı olaraq uşağa yönəldiyi faktını qeyd etmişdir. 1961-ci ildə uşağın ana ilə bağlı olduğu zaman-

larda ona qarşı yönələn xoş olmayan duyğular onda bir sıra qəribəlikləri yaratdığını qeyd etmişdir.

1967-ci ildə Bruno Bettelheim autizmlı uşaqların əslində sağlam olduqlarını, ancaq ananın uşaqla kifayət qədər ünsiyyət qura bilməməsi ilə əlaqədar olaraq içqapanma və və digər əlamətlərin müşahidə edildiyini qeyd edirdi. Bundan başqa o, bu uşaqlarla apardığı nəzəri və praktik çalışmalardan sonra 80% nəticə aldığı qeyd etmişdir. Bu iddia həmin zamanlarda inkar edilirdi. Belə ki, o, autizmin bioloji səbəblərini inkar edirdi və bu gün belə əldə olunmayan nəticələrə iddia edirdi, [2, s. 35)

Autizm haqqında tarixən mövcud olan fikirlər çox maraqlıdır. İlk zamanlarda Kanner autizmin ortaya çıxma səbəbləri kimi ana və atanın uşaqlara qarşı sərt və diqqətsiz davranışının nəticəsi olması fikrini irəli sürmüşdü. Uzun müddət autizmin ortaya çıxması səbəbləri kimi bir çox amillər qeyd olunmuşdur. Müasir dövrimizdə isə autizm artıq neyropsixiatrik pozuntu kimi qəbul olunmaqdadır. Bu günki mənasını daşıyan “autism” termini ilk dəfə amerikalı psixiatr Leo Kanner tərəfindən 1943-cü ildə işlənilmişdir. Kanner 11 uşaqda gördüyü davranış pozuntularını birləşdirərək bu tabloya “erkən uşaq autizmi” adı vermişdir. O, uzun müddət uşaqlarda özünəqa-

panma, sosial problemlər, adaptasiya probleminin olduğunu müşahidə etdiyini qeyd edirdi. 1944-cü ildə avstraliyalı psixiatr Hans Asperger də daha böyük yaşdakı uşaq və yeniyetmələrdə baş verən bir sıra davranış pozuntularını “autizmlı psixopatiya” olaraq adlandırdı. (mpm. az) Kanner və Asperger aşkarladıkları sindromların bir birindən fərqli olduğunu irəli sürsələr də günümüzdə bu xəstəliklərin çox bağlı olduğu qəbul edilmişdir. Həqiqətən də autizmlı bir çox uşaq hər iki klinik tabloya aid xüsusiyyətlərin qarışığına malikdirlər.

Kanner genetik faktorların autizmdə rol oynadığını düşünsə də autizm tablosunu daha çox psixoanalitik nəzəriyyələrlə açıqlamağa çalışmışdır. Kanner öz tədqiqatlarında müşahidə etdiyi uşaqların daha çox valideyin sevgisindən, qayğısından kənar qaldıqlarını vurğulayaraq, bu uşaqların əksər hallarda valideyinlərinə bağlanmaq duyğusunun zəif olduğunu qeyd edirdilər. Kannerə görə bu uşaqlarda rast gəlinən xəstəlik səbəbləri daha çox soyuq, emosiyalarını gizlədən, diqqətsiz, qayğısız və qatı mükəmməliyyətçi və sərt qayda-qanun düşkünü olan ata analardan qaynaqlanmaqdadır. Kanner gördüyü uşaqların valideynlərinin hamısının peşə sahibi universitet məzunları olduğunu qeyd etmişdir. Bu uşaqların potensial cəhətdən normal və çox

yaxşı bir zəkaya sahib olduqlarını, lakin sevgi göstərməyən valideynləri üzündən duyğusal tərəfdən sərhədli olduğunu düşünürdü. Həmin dövr üçün Kannerin fikirləri həm maraqlı həm də diqqət cəlbəedici idi. Ona görə ki, əsasən həkimlər onun fikirinin dəstəkləyicisi kimi çıxış etdilər. Bu dövrlər ərzində autizm haqqında Kannerin söylədiyi fikirlər həm valideynlər, həm də həkimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Uzun illər Kannerin iddia etdiyi kimi valideynlər də autizmin səbələrini psixoanaliz nəzəriyyəsinə əsaslandıraraq, psixoanaliz seanslarına da qatıldılar daha sonra bunun da bir fayda verməyəcəyini çox qısa müddətdə müəyyən etmişlər.

Tarixən autizmin səbəblərinin biri də həmin uşaqların valideynlərinin əsasən universitet məzunları olmaları və onların övladlarına qarşı daha soyuq davrandıqlarını qeyd edirdilər. Əslində sonrakı dövrlərdə bu məsələlərin bir o qədər də özünü doğrultmadığının şahidi olduq. Müasir dövrümüzdə autizmlı uşaqlar məhz yüksək təbəqədən olan ailələrdə deyil, maddi vəziyyəti aşağı olan ailələrdə belə təsadüf olunduğunu müşahidə edirik. Günümüzdə isə autizmlı uşaqların valideynlərinin çoxunun Kanner dediyi kimi universitet məzununu olmadığını bilirik.

Təbii ki, Kannerin psixoanalitik fikirləri elmi və praktik cəhətdən öz

təsdiqini tapa bilmədi. Bu fikirlərinə görə müasir dövrümüzdə də onu tənqid edənlər kifayət qədərdir. Buna baxmayaraq, autizmin ilk dəfə olaraq elmi şərhini verdiyinə görə məhz tarixi Kannerə çox böyük bir təşəkkür elan etməyə dəyərdi.

Tarixin müxtəlif dövrlərində autizmin genetik tərəfləri haqqında irəli sürülən fikirlər mühüm yer tutmağa başladı. Bununla əlaqədar olaraq, Cem Kınacı və Əhməd Aydın bu barədə yazırdı ki, 60-cı illərin sonlarında artıq autizmin “sağalma ümidi olmayan genetik qüsurlardan irəli gələn bir davranış pozuntusu” olduğu haqqındakı fikirlər artıq autizmlı uşaqların valideynlərini qane etmirdi. Bu necə bir genetik xəstəlikdir ki, son illərdə sürətlə artır? Aralarında çox sayda həkimlərin də olduğu bu valideynlər bir araya gələrək 1967-ci ildə Autizm Araşdırma İnstitutunu (Autism Research Institute-ARI) yaratdılar. Institutun rəhbəri autizm dünyasının əfsanəvi adı olan həkim Bernard Rimland da bir autizmlı uşağın atası idi. (2007-ci ildə vəfat etmişdir). AAİ 40 ildən çoxdur ki, autizmin biomedikal müalicəsi ilə bağlı araşdırmalara sahib çıxdı və klassik tibb dünyasının hücumuna qarşı qoydu. AAİ və digər bəzi autizm araşdırma quruluşları və dərnəklər genetikanın autizmdəki rolunu qismən qəbul etsələr də əsas problemin

toksiki kimyəvi maddələr kimi faktorların olduğunu vurğulamışlar, [4, s. 22)

Autizm problemini “soyuq” tərbiyə forması yaratmır. Bu bioloji təbiəti olan və ancaq uşaqlıq dövrü ilə məhdudlaşmayan və bir ömür boyu davam edən pozuntusudur. Bu problem 3 yaşından öncə başlayan bir problemdir. Françeska Appenin fikrincə autizm problemi ən müxtəlif IQ-yə sahib olan şəxslərdə belə müşahidə oluna bilər, lakin bu problem əsasən intellektin zəifliyi müşahidə olunan insanlarda daha çox rast gələ bilərik. Məsələn burasındadır ki, VİSC-R` zəka testində autizmlilə uşaqların 80%-i 70 dən az bal toplaya bilərlər. Çox zaman bu uşaqların daha yüksək əqli keyfiyyətləri olur kimi fikirləri elmdə təsdiqi tapmır. Uzun zaman belə hesab olunurdu ki, autizm soyuq tərbiyənin mənfi nəticəsidir. Halbuki bu belə deyil ona görə ki, autizmlilə uşaqlar bəzən övlada normal sevgi verən ailələrdə belə təsadüf oluna bilər, [5, s. 10)

L.M.Şipiçina özünün “Uşaq autizmi” kitabında belə bir fikirlər qeyd etmişdi: “Autizm probleminin qoyuluşunun 4 əsas etapını fərqləndirmək mümkündür. Birinci nozologiyaya qədərki müddət 19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəlləri tənhalığa və qaçışa meyilli olan xüsusi uşaqlar ilə xarakterizə olunur. İkinci konnerə qədərki

dövr adlandırılan dövrdür hansı ki, bizim əsrin 20–40-cı illərində uşaqlarda şizoidliyin (Q.E.Suxaryev, 1927, T. P. Simeon, 1929) müəyyən edilməsinin mümkünlüyü və J. Lutz (1937) görə “boş” autizmin mövcudluğu haqqında sualların qoyulması ilə fərqləndirilirdi. Üçüncü dövr Kanner dövrü (43–70-ci illər) olub, Kannerin (1943) və Aspergerin (1944) və daha sonralar digər məşhur mütəxəssislərin autizm haqqında yüksək səviyyəli işlərinin meydana çıxması ilə yadda qaldı. L.Kanner Erkən Uşaqlıq Autizmi (EUA) “şizofrenik” spektr adlandırılan nitqin, motorikanın, pozuntusu ilə şərh olunan xüsusi vəziyyət kimi xarakterizə olunur. Nəhayət sonuncu illərdə autizm B. Rimland, (1964) B. M.Başınanın (1974) konstusional olaraq xüsusi vəziyyəti kimi xarakterizə olundu. 1952-ci ildə Arn van Kleveren, S.S.Mnuxin (1967) kimi klinik müəlliflər EUA-nın orqanik konsepsiyasını irəli sürmüşdür, [6, s. 5)

Tarixən autizmə yanaşmalarda fərqli istiqamətlər mövcud olmuşdur. Ona görə ki, EUA ilk tədqiqat dövrlərindən etibarən fərqli müəlliflər tərəfindən müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmışdır. Məhz bu baxımdan da fərqli ölkələrdə də bu problemin üzə çıxması fərqli istiqamətlərdən şərh olunurdu. Məsələn məşhur alim L.M.Şipiçina qeyd etmişdir ki, Rusiyada ilk dəfə olaraq orqanik autizm

haqqında S.S.Mnuxin və müəlliflər tərəfindən təqdim olunmuşdur. EUA-nın Kanner tipinin təsviri 1970, 1974-cü illərdə Q.N.Pivavarovun və V.M.Başınovun, tərəfindən aparılmışdır [6, s. 5].

Bu qeydlər Kanner 1938-ci ildə balaca oğlan Donald haqqında 50 il bundan öncə “Emosional kontaktın autistik pozuntusu” adlı maraqlı elmi əsərində şərh etmişdir. Həmin əsər o illərdə deyil çox-çox sonralar 1943-cü ildə çap olunmuşdur.

Müasir dövrdə bir çoxlarımız bu sətirləri oxuduqdan sonra bu cür problemlərlə tez-tez rastlaşdığımızı iddia edə bilərik. Hətta praktikada bir çox valideyinlər uşaqları haqqında danışdıqda yadımıza tarixi Kannerin autizmlə uşaq haqqında olan bu təsvirini yada salırıq. Bu təsvirlərin nə qədər real və canlı təsvir olduğunu anlayırıq.

İstənilən tarixi əsərlərdə, hekayələrdə, yaşlı danışılan qeyri-adi hərəkətli, davranışlı insanlar haqqında danışılırdı ki, bu insanlar elə autizmlə insanlar olub. Sadəcə o zamanlarda elm bu problemin dərinliyinə getmədiyindən bu tip insanları tanımaq bizim üçün bir o qədər çətin olurdu. Müxtəlif xalqların ən sadə əsərlərində belə biz bu cür nümunələrin şahidi ola bilərik. Hətta şərq ölkələrindən belə biz tarixi nümunələri görə bilərik. İlk belə nümunələrdən biri də

Hindistandan müşahidə olunmuşdur. Bir dəfə Hindistanın Çilli adlı şeyxi bir qıza həddindən artıq çox vurulmuşdu və o bir gün anasından soruşdu: “Necə etmək olar ki, o da məni sevsin” sualına anası belə cavab verdi: “Ən yaxşı üsullardan biri o bulağa gələndə orada oturub, ona daş atmaqdır.” Şeyx gəlib çıxır bulaq üstünə və iri bir kötük qıza atır və qız dünyasını dəyişir. Bu zaman kəndin insanları yığılıb şeyxi öldürmək istəyirlər. Amma məsələnin nə yerdə olduğunu biləndən sonra onlar qərara gəldilər ki, şeyx dünyada ən axmaq insandır [7, s. 10].

Autizm probleminin tarixi fakt olduğunu əks etdirən daha bir nümunə Maltadan müşahidə olunmuşdur. Kəndlərin birində Qaxan adlı bir oğlan yaşayırdı. Bazar günlərinin birində anası kilsəyə gedir. Qaxan belə tezdən qalxmaq istəməyib, yatmaq üçün qalır. Bu zaman ana deyir: “Əgər sən yuxudan oyanıb kilsəyə gəlmək istəsən, arxanca qapını bağlayıb yaxşı-yaxşı dartarsan”. Oğlan elə də edir. Evdən çıxanda arxası ilə qapını elə dartır ki, yerindən qopardır və özü ilə yolboyu aparmağa başlayır. Yolda bu mənzərəni görənlər insanları gülməyə başlayırlar. Anası bu səhnəni görüb məsələnin nə yerdə olduğunu anladı və bu səhnə ona çox pis təsir etdi [5, s. 11].

Yuxarıdakı tarixi hadisələrdən bizə belə məlum olur ki, müxtəlif

xalqlarda və mədəniyyətlərdə autizm problem olan insanlara rast gəlmək mümkündür. Tarixdən də bu insanların böyük əksəriyyətinin əsas xüsusiyyətləri məhz autizmə daha yaxın olmuşdur. Kanner elmdə autizm terminini irəli sürənədək bu insanları kəmağıl, intellekti zəif və s. adlandırdılar. Bu tip insanların böyük əksəriyyəti qadınlar deyil məhz kişilər olmuşdur. Kanner bu problemin adını elmə gətirdikdən sonra bu şəxslərin problemin mahiyyəti açıldı.

Autizm problemi ilə məşğul olan klassik nümayəndələrdən biri də elə Leo Kanner hesab olunur. Bu şəxs autizm haqqında kifayət qədər ma-

raqlı elmi faktlar nə praktik nümunələr irəli sürmüşdür. Leo Kanner bu sahədə ilklərdən hesab olunur. Kanner ilk əsərlərində belə autizmin əlamətləri haqqında fikirlər söyləyə bilmişdi. O, bu əlamətləri “Hədsiz artistik tənhalıq” adı altında birləşdirmişdir [5, s. 13).

Məsələ burasındadır ki, Kanner qeyd edirdi ki, bu insanlar digərləri ilə normal əlaqələr qura bilmədikləri üçün tək qaldıqda sözlərini daha xoşbəxt hesab edirdilər. Bu fikirlərində Kanner haqlı idi ona görə ki, autizmlili uşaqlar insanlar içərisində olanda özlərini sanki başqa dünyada olan insanlar kimi apararaq, fikirləri başqa yerlərdə olur.

Ədəbiyyat:

1. İsmayılov N. Psixiatriya. Bakı, 1992, 370 s.

2. Özbay Ç. Otizm dünden bu günə. İstanbul, 2012, 232 s.

3. Ahmet A., Kınacı C. Otizme çözüm var. Yıkılmaz Basım Yay. İstanbul, 2013, 271 s.

4. Франческа А. Введение в психологическую теорию аутизма. 167 с.

5. Шипицына Л. М., ДЕТСКИЙ АУТИЗМ, СПГ, 1997 Международный университет семьи и ребенка им. Р. Валленберга, 1997(184 стр) 5 с.

6. Folktales from Australia's children of the world 1979.

7. Франческа А. Введение в психологическую теорию аутизма. Москва, 2000, 167с.

8. Folktales from Australia's children of the world 1979) . (Франческа Аппе Введение в психологическую теорию аутизма, 167 с).

9. Гилберт К., Питере Т. “АУТИЗМ Медицинское и педагогическое воздействие” Книга для педагогов-дефектологов, Москва, “ВЛАДОС”, 2005.

10. Гилберт К., Питере Т. “АУТИЗМ Медицинское и педагогическое воздействие” Книга для педагогов-дефектологов, Москва, “ВЛАДОС” 2005, 144 с.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ПРОБЛЕМЫ АУТИЗМА

АБСТРАКТ

Время появления проблемы аутизма неизвестно науке. С древнейших времен такого типа людей называли «слабоумными», «сумасшедшими», «безумцами», «помешанными» и т. д. Долгое время в сфере неврологии понятие аутизм употреблялось как термин, выражающий замкнутость, удаленность от социальной среды людей, больных шизофренией. Аутизм, сопровождающийся отказом от общения и нарушениями социального приспособления в реальной жизни, отражал видимые у больных шизофренией признаки. В наше время аутизм воспринимается уже как нейропсихиатрическое нарушение. Термином аутизм, в сегодняшнем его понимании впервые воспользовался Лео Каннер в 1943 году. В начале причиной появления аутизма Каннер считал жесткое и невнимательное обращение родителей с детьми. Долгое время считалось, что отрицательный результат холодного воспитания. Но на самом деле это не так. Дети, больные аутизмом встречаются и в семьях, где они окружены любовью и заботой.

THE EMERGENCE OF AUTISM PROBLEM AND ITS HISTORY OF THE DEVELOPMENT

ABSTRACT

It is not known to science when autism problem was discovered. People with this type were called as “weak-brained”, scatterbrained”, “mad” and “Silly” in ancient times. The word of autism was used as a term that expressing withdrawal into oneself, no contact with social environment of patients with schizophrenia in the field of neurology. The autism observed with refusing to communicate and failures in social adaptation contains the symptoms in patients with schizophrenia at this time. In modern time the autism has been adopted as neuropsychiatric disorder. The term of “Autism” was used by american psychiatrist Leo Kanner for the first time in 1943. In for-

mer times Kanner suggested that the causes of autism emergence are results of parent's rigid and careless behavior to their children. For a long time it was considered so that, the autism is the result of cold upbringing. However this is not so, therefore, sometimes children with autism may be found in the families giving normal live to their child.

Məqalə Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Psixologiya və yaş fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi M.H.Mustafayev psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 10 aprel 2014-cü ildə daxil olmuşdur

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof),

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə Ə.Ə. (psixol. üzrə e.d., prof.), Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.),
Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.), Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.), Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof., Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisenzia: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: www.psixologiya.net

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 7,0.

Tiraj: 300. Sifariş 33.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2014